Национальная библиотека
Республики Тыва
им. А. С. Пушкина


# ШЫН

*Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.*

№ 75 (15899) ◆ 1997 чылдың июль 24, четверг ◆ Ат салган шагы 22.45 ✱ Садар ортээ 1000 рубль.


# Шериг-оол Дизижикович ООРЖАК:
# «ЧЫВАРЛЫГ-ДАА БОЛЗА, ЧУРТУМ КОНЧУГ, ЧЫВААЛЫГ-ДАА БОЛЗА, ЧОНУМ КОНЧУГ»

## ЧААРТЫЛГАЛАР—БОТТАНЫЫШКЫНДА

Шериг-оол Дизижикович күш-ажылчы намдарын бөдүүн бызаңчыдан, бетонщиктен эгелеп алгаш, могаг-шылаг чок ажылдап келгеш, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге төлептиг үлүүн киргген. Тываның ажылчы чону ооң ындыг төлептиг мозу-шынарын, ажылишчизин бедии-биле үнелеп көргеш, аңаа улуг идегелди болгаш бүзүрелди коргузүп, Тыва Республиканың Президентизинге 1992 чылдың март 15-те соңгуп алганнар.

Тыва Республиканың төөгүзүнде бир-ле дугаар күштүг күүсекчи эрге-чагырга органын тургусканы ол. Тыва Республиканың Президентизи — эң дээди албан-дужаалдыг кижи. Ол республиканың политиказын тодарадыр болгаш боттандырар.

Тыва Республиканың баштайгы Президентизин албан-дужүлгеге олуртун, овааданы кедиреринің байырлыг езулалы 1992 чылдың март 27-де болуп эрткен. Оон эгелээш, Президент болгаш Тываның Конституциязында айытканын езугаар республиканың Чазааның Баштыңы албан-хүлээлгезин күүседип киргеш, беш чылдың дургузунда соңгукчуларның идегелин ажыл-чорудулгазы-биле шынзыдар дээш республикага политиктиг, экономиктиг, социал, конституссучу болгаш өске-даа реформаларны боттандырарының кол баштыңы, удуртукчузу болуп келген.

Эрткен беш чыл дургузунда улуг ажыл кылдынган. Республиканың күрүне тургузуунуң ыдык демдектери — Тугу, Сүлдези, Ыдык ыры бар. 1993 чылдың октябрь 21-ниң хүнү бистиң төөгүвүске онзагай хүн болуп артар. Үш чыл иштинде, берге үеде чаартылга дээш демисежип келгеш, Тываның чаа демократтыг эрге-хоойлузун, Тываның келир үезин боттандырар ужурлуг Үндезин Хоойлузун хүлээп алган. Конституцияның төлевилелин чогаадып кылыр берге, нарын болгаш харыысалгалыг ажылды шын удуртун башкарырына, ооң комиссиязының даргазы Ш. Д. Ооржак улуг рольду ойнаан.

1994 чыл чаа Конституцияда салдынган демократтыг принциптериң болгаш күрүне тургузуушкунуң дүрүмнериниң боттаныышкынының үе-чадазының эгези болган. Эрге-чагырганы күүсекчи, хоойлужудулга болгаш суд эрге-чагыргалары кылдыр аңылаары боттанган, кудуку звенолары быжыглаан. Эргелеп-башкарылга структураларын эде организастаан. Дээди хоойлужудулга органы — Тыва Республиканың Дээди Хуралы доктаамал үндезинде ажылдап турар. 1996 чылда конституссучу орган — Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралы (съезд) ажылдап эгелээн.

Бо берге үеде Россия-биле кады ажылдажылганы калбартырыныңы, ханыладырының чугулазын Шериг-оол Дизижикович билген. Соңгуткан соонда үр болбаанда, Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцин-биле Ш. Д. Ооржак май 28-те ужурашкан. Бо дээрге Тываның амыдыралынга кончуг улуг болуушкун болган. Чүгле 30 минута дургузунда үргүлчүлээн ужуражылга үезинде бистиң республиканың экономиказын хөгжүдеринге, чонунуң социал камгалалын күштелдиринге хамаарышкан чугула айтырыгларны дугуржуп, чугаалажып алган. Ужуражылга үезинде дугурушканын езугаар 1992 чылдың сентябрь айда «Тыва Республиканың экономиказын быжыктыр болгаш социал адырын хөгжүдер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцинниң ат салган Чарлыын үндүрген.

Россияда аар-берге экономиктиг кризис турза-даа, 1994 чылдың май 16-да Президент Б. Н. Ельцин «Тыва Республиканың девискээрин Кыдыкы Соңгу чүктүү районнарынга болгаш аңаа деңнештирген черлерге хамаарыштыр дугайында» Чарлыкка ат салган. Бо дээрге—кончуг ширинн, берге агаар-бойдустуг республикада ажылдап, чүрттап турар кижилериниң дугайында сагыш човаашкын, улуг деткимче, дуза-дыр.

Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцин Тыва Республикага 1994 чылдың июнь 15—16 хүннеринде албанның аян-чоруун кылып чорааны республиканың амыдыралынга төөгүлүг ужур-дузалыг болган. Шериг-оол Дизижиковичиниң билдиниг ажыл-чорудулгазының ачызында олар чедип алдынып турар.

Федералдыг Хуралдың Федерация Чөвүлелиниң депутады, Россияның Республикалар баштыңнарының Чөвүлелиниң кежигүнү, Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Баштыңы Шериг-оол Дизижикович Ооржак Россия биле Тываның аразында найыралчы харылзааларны улам быжыглаар, кады ажылдажылганы калбартыр, политиктиг, экономиктиг, национал болгаш социал айтырыгларны чогумчалыг шиитпирлээр дээш, ажылдап турар хөй чонга билдингир политик болгаш күрүне ажылдакчызы болур.

Шериг-оол Дизижикович Ооржак Тыва Республиканың Президентизинге соңгуткаш, республиканың экономиказын рынок харылзааларынче шилчидериниң программазын кылган соонда, Тыва Республиканың экономиказын структура талазы-биле эде тургузарының программазын ажылдап кылган. Ону күүседириниң хемчеглерин 1993 чылдан бээр ап эгелээн. Кол угланыышкын — биче сайгарлыкчы чорукту сайызырадыры, аңаа ажылчы чонну калбаа-биле хаара тудары.

Экономиктиг реформаже шилчип, ону боттандырып эгелээни республиканың улус ажыл-агыйының эрги тургузуун оскерткен, чаа экономиканың үндезини салдынган, өнчүнүң болгаш ажыл-агыйны чорударының хөй хевирлии бадыткаттынган. Ийи муң ажыг биче бүдүрүлгелер ажылдап турар, ында 24 муң хире кижи хаара туттунган. Олар бистиң республиканың үлетпүр болгаш көдээ ажылагый продукциязының 70 ажыг хуузун бүдүрүп турар. Хой-кежиңден тон кылыр фабрика дооступ, баштайгы продукциязын чонга сада берген. Тывада 1944 чылдың соонда алдын курлавырын бир дугаар тургускан. Алдын тывыжы чыл санында көвүдеп орар.

Аграр реформаны боттандырар дээш элээн хөй күүлдерни республикага кылган. Эштежилгелерни, кооперативтерни, коллективтиг ажыл-агыйларны, ассоциацияларны, арат ажыл-агыйларны тургускулаан. Дериг-херекселдерни, техниканы, малды, черни оларга бергилээн. Чоннуң хууда дузалал ажыл-агыйы хөгжүлдени алган, ылангыя малының баш саны өскен. 2202 арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар бар, олар дузалал ажыл-агыйлары-биле кады республиканың көдээ ажыл-агыйының пиити продукциязының 70 хуузун бүдүрүп үндүрүп турар.

Республиканың делегей болгаш даштыкы экономиктиг харылзааларын тургузарынга болгаш хөгжүдеринге, делегей деңнелиңге ооц ат-алдарын көдүреринге ТР-ниң Президентизиниң Турцияже, Моолче, Кыдатче, Японияже, Германияже, Швейцарияже, Италияже болгаш оске-даа чурттарже чорааныныңы түңнелинде чедип алдынган дугуржулгалары дузалаан. Президентиниң Федерация Чөвүлелиниң шугуму-биле парламент болгаш чазак делегацияларының составынга Японияже, Оожум Океанның экономиктиг кады ажылдажылга Чөвүлелиниң Куала-Лумпурга сессиязынче, Махариши университединиң чалаана-биле Голландияже чорааны эки салдарны алган. Европа Чөвүлелиниң парламент ассамблеязының кежигүнү, Девискээрлер аразының «Сибирь дугуржулгазы» ассоциациязының даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле таарыштырылга Чөвүлелиниң даргазы болуп, од улуг ажыл-херекти кылып турар.

Ш. Д. Ооржак Президентилеп эгелээш, чоннуң социал камгалалын күштелдиринче кол кичээнгейни салган Ынчангаш «Өг-бүленің байдалын, иелериң болгаш чаштарның камгалалын эки жидер талазы-биле бирги ээлчегде боттандырар хемчеглер дугайында» бир дугаар Чарлыкка ат салган. Өг-бүле — ниитилеллиң үндезини, ие — амыдыралдың, ажы-төлүн чазакчыны, чаштар — чурттуң келир үези. Моон алырга, күрүне чергелиг чугула хемчеглерни боттандырарынче ол угланган. Ооц күүселдезі багай эвес. Чоннуң чайгаар өзүлдези ковудээн, ол өлүм-чидимден 1,5 катап ажыг болган, ынчаарга бо көргүзүг Россияда бистен куду.

Дылдың, культураның чаагай чаңчылдары, езулалдары, шажын-чүдүлге катап тургустунуп эгелээн. Республикада националдар аразында харылзаалар чогумчалыг болган. Кем-херек үүлгедир чоруктар кызырлып турар.

Бо бүгү — Президентиниң болгаш Чазактың реформаларны боттандырар дээш чорудун келген үре-түңнелдиг ажыл-чорудулгазының ачызы-дыр.

Тыва Республиканың ийи дугаар президент соңгуулалары бо чылдың март 16-да болуп эрткен. Соңгукчулар президентиге чеди корлакчының аразындан Ш. Д. Ооржакты шилип алгаш, ийи дугаар хуусаада ТР-ниң Президентизинге база катап соңгуп алгаш, аңаа улуг идегелин болгаш бүзүрелин көргүскен.

**Таан-оол ХЕРТЕК,**
журналист.

## ПРЕЗИДЕНТИГЕ БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИННЕРИ

**Тыва Республиканың Чазаа, Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның аппарады Шериг-оол Дизижикович Ооржактың 55 харлааны-биле байыр чедирбишаан, быжыг кадыкшылды, аас-кежикти болгаш өг-бүлезинге чаагай чорукту күзеп тур.**

**Силерниң күжүңер, билиңер болгаш аргадуржулганар демократияны, республиканың социал-экономиктиг күчү-шыдалын улам ыңай хөгжүдеринге, Тыва Республиканың күрүне тургузуун быжыглаарынга база соңгукчуларның, хөй националдыг чонунуң чагыгларын күүседиринге дузалаар дээрзинге бүзүрелдиг бис.**

• • •

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

Тыва Республиканың улустуң Улуг Хуралы (съездизи) Силерниң төрүттүнген хүнүңерден бээр 55 харлааныңар-биле холбаштыр Силерге изиг байырны чедирип тур!

Республикага политиктиг болгаш социал-экономиктиг чаартылгаларны боттандырар талазы-биле Силерниң хөй талалыг ажыл-чорудулганарны Тываның хөй националдыг чону бедии-биле үнелеп турар. Тыва күрүнезин хөгжүдеринге, ооц демократтыг үндезиннерин болгаш принциптерин быжыглаарынга хамаарыштыр, ниитилелди сырый каттыштырарынга, чоннуң амыдыралын хандырар адырларда нарын айтырыгларны шиитпирлээринге, улусчу деп-шилгелиг чаагай чаңчылдарны катап тургузарынга хөй күүлдерни кылган болгаш кылып-даа турар-дыр Силер.

Конституциялыг тургузуушкунуң айтырыгларын чогумчалыг шиитпирлээринге Силериң кичээнгейиңер болгаш деткимчеңер Улуг Хуралга дузалап турар.

Республиканың чонунуң эрге-ажыынга, Тываның бурунгаар хөгжүлдезинге бараан кылдыр улам-на үре-түңнелдиг ажыл-чорудулганы, быжыг кадыкшылды, аас-кежиин болгаш чаагай чорукту күзеп тур бис.

**Улуг Хуралдың өмүнээзинден Г. ШИРШИН.**

• • •

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

Республиканың кожуунар чагыргаларының даргаларының чөвүлелиниң өмүнээзинде Танды кожуун чагыргазының даргазы чыылаг чок күжениишкиннерни болгаш сагыш салыышкынныңарны кожуунар чагыргаларының чөвүлелиг бедии-биле үнелеп турар.

Тываның хөй национадлыг чонунуң чаагай чоруунга бараан кылдыр Силерниң хөй талалыг ажыл-чорудулганарга чедиишкиннерни, кан дег быжыг кадыкшылды, аас-кежиин күзеп тур бис.

**Кожуунар чагыргаларының даргаларының чөвүлелиниң өмүнээзинден Танды кожуун чагыргазының даргазы Б. БАЛЧЫЙ-ООЛ.**

*Президентиниң ажыл-албаны*

## ЧООККУ, КЕЛИР ҮЕДЕ СОРУЛГАЛАР

**Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак дүүн Москвадан чедип келген. Чаңчыл болу берген кыска парлалга конференциязы Кызылдың аэропортунга болган. Бирги айтырыг — база-ла чаңчыл болу берген: Президентиниң Москвага барыш чорааныныңы түңнелдериниң дугайында.**

— Бистиң республикага дуза көргүзер айтырыгны өөренип көөр дугайында Б. Н. Ельциниң айтыышкын бергенин, ону боттандырарына федералдыг органнарга ийи улус чөвүлел хурал болур дугайында мооц мурнунда ужуражыышкынывыстың үезинде тыңнаткан болгай силер. Ол бүгү кандыг түңнелдиг болганыл? Ук чөвүлел хуралдар болган ирги бе, Шериг-оол Дизижикович?

— Чымыштыг ол ажылды доостувус. Чугула чөвүлел хурал Россия Федерациязының Чазак Баштыңының оралакчызы Я. Л. Уринсонга болду. 31 ямыларның болгаш албан черлериниң төлээлекчилери аңаа олурушкан. Республиканың экономиказын моон соңгаар хөгжүдерининг перспективаларын чугаалажып көрду. РФ-тиң Чазааның № 714 доктаалында быжыглаан бүгү айтыышкыннар-туруштар протокол шиитпиринде кирген. Ында—аграр сектору, үлетпүр, чуртталга тудуу болгаш өске-даа үүлдер айыттырган. Херек кырында чүү дээрге, беш чыл хуусаалыг программа дугайында чугаа болду. Чугаа дыка нарын болгаш шыңгыы болган, бодум ийи катап чүве чугаалап, бистиң туруштарывысты камгаладым.

Тыва Республиканың оралакчы-президентизи, Экономика ламызының специалистери багай эвес ажылдааныр, ол протокол шиитпирин дугурушканын демдеглээр ужурлуг мен. Ук шиитпирни боттандырар талазы-биле хемчеглериниң планын бадылаар, ону чигези-биле күүседирил шыңгыы контрольга тургразар, ол айтырыгларга хамаарыштыр Россияның яамылары болгаш ведомстволары-биле ылаптыг дем каттыштырылганы кылыр ужурлуг бис.

Борис Николаевич Ельциниң айтыышкынын езугаар Тываның айтырыгларынга хамаарышкан база бир чөвүлел хурал РФ-тиң Саң яамызының сайдынның бирги оралакчызы А. Л. Кудриниңиң даргалааны-биле болуп эрткен. Ук чөвүлел хуралдың түңнелдерин езугаар хүлээп алдынган протокол шиитпирге тос пунктуларны киргген. Ол айтырыгларны ийи шак ажыг үеде чугаалажып көргген.

Өрелерни бо чылдың августан эгелеп, үе-чадалар аайы-биле төлээр дугайында дугуруштувус, ол дугайында протокол шиитпиринде айытканы. Ынчаарга бюджет адырының моон соңгаарны чарыгдалдарын барымдаалап көрбүшаан, ол төлелгелерни кылыр апаар. Тывага саң-хөө дузаламчызын көргүзериниң эргежок чугулазын хүлээп көргген.

Оон ынай, трансферт аргазын Тывага хамаарыштыр херек кырында ажыглаарын бир янзы өөренип көөрү эргежок чугула дээрзин демдеглээн. Республикага бо талазы-биле ажык хыналданы чорудар, аңаа Москваның улуг-улуг саң-хөө институттарын кириштирер дээш. Хыналданың түңнелдерин барымдаалап, биске чугула арганы саналдаар, ук модель болза, экономиканың сайзыралдыг эвес байдалын ажыг эртер, немелде акша алырындан уштунар арганы бээр ийик.

1994 чылдың трансферт дээр модели бар болгай, ооц дузазы-биле республикага чээлини бичиилеп бээр, а ооц сөөлүнде — өрелиг артар бис, ындыг байдал экономиктиг халаптың кыдылынга республиканы чедирер ийик. Ол дугайында ак сеткилдиг чугаа болган. Протокол шиитпирин чедир ажылдан кылыры-биле республика Чазааның төлээлекчилери Москвада артып калган. Ол ийи протокол шиитпирлери удавас бадылаттынып, ат салдынган турар дээрзинге бүзүрээр мен. Ол дээрге, дыка чугула улуг документилер-дир.

Бирээде, 'саң-хөө байдалын чогумчудар талазы-биле, ийиде, удур туржулга күштериниң бүгү хеделиишкиннерин сайгарып көөр болгаш чонга шыны чугаалаан турары дээш бүгү хемчеглерни алырын аазаан мен. Ниитизи-биле байдал турумбыжыг болзун, кижилер куруг шуугаар эвес, а ажылхерек бүдүрзүн дээш бүгү чүүлдерни кылыр бис.

**Бистиң корр.**

## АЛБАН ОРУУ АЖЫК

**Бөгүн бистиң Президентивис Шериг-оол Дизижикович Ооржак 55 харлаан турар. Ооц-биле кады Шериг-оол Дизижикович Тыва Республиканың Президентизиниң бедик эрге-дужаалынга бүгү тыва чоннуң өмүнээзинден ийи дугаар соңгуткаш, дүжүлгеге саадап орупканындан бээр таптыг-ла 100 хонук эртип турар. Тываның эң хоочун солуну болур «Шынның номчукчуларының мурнундан Шериг-оол Дизижиковичиге изиг байырлыысты чедирбишаан, солуннуң өңүнү, идепкейлиг бижикчизи, улусчу ёзу-чаңчылдарның суртаалчызы, хоочун башкы болгаш чогаалчы Чап Монгушович ЧҮЛДҮМДЕН дараазында интервьюну алган бис.**

**— Чап Монгушович, силер улусчу чаңчылдарны школада башкылап, чонга суртаалдап чоруур кижи болгай силер. Ынчаарга кижиниң назы-харынга хамаарыштыр улусчу угаадылгалар кандыгыл?**

— Хамыктың мурнунда менээ көргүск ч бүзүрелиңер дээш четтиридим. Тыва улустуң чаңчыл-езулалдарында кижиниң назы-харынга хамаарыштыр чамдык угаадылгалар, харын-даа сагылгалар безин эвээш эвес. Чижээлээргеш, тыва улус 40 харын эр кижиниң угаан-бодал талазы-биле чедишкен назыны деп санаар. Ооц ужун-на боор, «эр кижи 40 харлыында төре тудар» азы «эр кижи 40 харлыында төре херээ баштаар» деп мырынай үлегер домаксый берген угаадылгар база бар болгай. Ол ышкаан 50 харны бышкан угаанның назыны, а 60 харны мерген угаан четкени ол дижир.

Ынчан кээрде, бистиң Президентивис, чоннуу-биле алыр болза, эн-не бышкан угаан биле мерген угаанның белдиринде назылыг болуп турар-дыр. Ооц амгы назы-хары Президент ышкаш бедик төре херээ туткан кижиге эн-не таарымчалыг деп көөр-дүр мен.

**— Силериң чугааңарда «төре», «төре херээ» деп бо сөстериниң ужур-утказын тайылбырлап көрүнерем.**

— «Төре» дээрге — чурт-күрүне, тургузуг дээн уткалыг сөс. Тывалар шаг-төөгүден «төре», «төре баштаар», «төре херээ», «төре доктаар» деп сөстерни «чурт тудар» деп сөс-биле бир дөмей ажыглап чорааннар. Ынчан кээрде, бо сөстер Тывага күрүне езузу, күрүне тургузуу, шуут аңгы күрүне хевиринге эвеззаа; кандыг-бир бот-тускайлаң чагыргалыг азы автономия хевиринге черле турганы херечилеп турар. А бир эвес бистиң чоокку үевис дээр болза, «ноян дүжүлге», «оваадай», «одага», «чинзе», «Даа ноян», «Хүн ноян», «Үгер-даа» деп сөстер шупту төре-ёзуга хамааржыр.

Төөгүден алырга, Тывага барык-ла бот-тускайлаң аймын-ноян чагыргалыг күрүне хевири (ам болза президент чагыргалыг дээнинге чоок уткалыг) 1762-63 чылдардан 1921 чылга чедир турган боор-дур. Ол үр үениң иштинде Тываны 13 амбын-ноян чагырып келген, оларның чүгле баштайгы ужу моол чагырыкчылар боордан башка, артканнары шупту тыва амбын-нояннар бооп турар. Эн сөөлгү Хүн (Үүн) ноянывыс Даа кожуунуң Монгуш Буян-Бадыргы дээрзин эки билир болгай бис.

Бо бүгү чүл дээрге тываларга бот-тускайлаң күрүне тургузуу шагда-ла билдингир азы бөгүнде президент эрге-чагырга кандыг-бир чаа чүве эвес, а Тываның эрткен үезинде ындыг янзылыг күрүне башкарылаз күрүне тургузуу биске база турган деп бот-дугайты ынчаар билип чоруур мен.

**— Амгы үеде Президентилиг эрге-чагырга эн-не таарымчалыг деп санаар мындыг ышкажыл бис?**

— Ниитилеллдин амгы байдалдарынга ол черле төөгү талазы-биле шын шилилге болган деп санаар мен. Оо-биле кады силериң айтырыңар мекээ 1992 чылда эрткен Президент соңгулдаларын сагындырар-дыр. Эге дээрезинде мырынай элдепсинип, чүү деп ындыг эрге-чагырга апарды бо, капитализмче дедир кирери ол чүве бе азы дуу бир Американың Каттышкан Штаттары ышкаш апаарывыс ол бе дижип-даа турган болгай бис.

Ам көрүп тур бис. Президент эрге-чагырга деп чүл дээрзин чоп кончуг эки билеп берген, ооц бир хемчеги Шериг-оол Дизижиковичиниң Тываның чону ам ийиги удаа бодунуң Президентизи кылдыр соңгуп алганы ол-дур.

**— Шериг-оол Дизижиковичиге, ооц ажыл-чорудулгазыга хамаарыштыр бодалынар, көрүжүнериниң дугайында каксы чугаалап берип көрүңер.**

— Бо айтырыгга кандыг-бир чаңгыс кижиниң төөгү харыы бээри берге, чүве дээрге бөгүнгү Президент, ажыы-биле чугаалаарга, бүгү чоннуң караның уунда азы чоннуң караа оон шуут-ла салдынмас кижи-дир. Ооц хүн бүрүнүң ажыл-чорудулгазы кижилерге, көрүнүктө дег, көстүп турар, ол хамаанчок кайда-чуде даштыкыда, иштикиде-даа чоруп турда, барган-четкен черинің базым бүрүзүн чоп көрүп, дыңнап турар. Ынчангаш, шаандакы удуртукчулар дег, чондан чаштынар, хагдынар деп чалгыс-даа бодалы, күзели чок боорга, бистиң улус ынчангаш аңаа бүзүрээр боор деп бодаар мен.

**— Президентивистин хууда онзагай талаларының дугайында чүнү чугаалап болур силер?**

— Бирээзин ам чаа чугаладым ышкаш. Ооц кижилерден ажыт-чажыт чогу азы аңаа-ла ажык сеткилдии-дир ийин. Чүгле ол база эвес. Шериг-оол Дизижиковичиниң чаартыкчы үзелдиин, кедергей ажылгырын, шимченгирин, кижилерге сагыш човаңгырын база-ла чоп билир. Бот-хууда улустуң «канчаа хамык чүвеге четтигин турар дарга боор» дижип тургулаарын чеже-даа дыңнаан мен. Мен бодаарымга, ооц хамык чүвеге четтигин турары шаңгезин шын санап ап билирилде турган боор. Ынчаарга, улус кевин-херекчок чүве ужун бачыдап-девиден чорбас, дуваалаш, буу-хаа чүве кылбас, а кылган ажылын быжырымчалыг кылыр болгай. Бистиң Президентивисти ындыг кижилериниң бирээзи деп санаар мен.

Шериг-оол Дизижиковичиниң кижилер, оларның эрге-ажыктары дээш сагыш салганда, «аан-саап» дижиривис, үүрмек айтырыг деп чүве турбас деп санаар чоруурун билир мен. Ол кижи бүрүзүнге дузалаксаар, бөдүүн кижилер аразынга өскен болгаш, оларны эки билир, кончуг хүндүлээр дарга чүве.

Адактың сөөлүнде чугаалап казайн: тыва чоннуң «албан оруу ак, төре херээ төкүлчек» деп үлегер чугаазы бар. Угаадытыын ийиги кезээ чурт тудуп, төре башкарыр деп чүве тоң берге, улуг даржыктыг, чамдыкта баш мунгаш чоруктарга-даа таваржыр, мында кандыг-даа каалама орук дең-дескі чүве чок дээн уткалыг. Ынчалзаа-даа албан оруу черле ак деп чоп бүзүрелин илередип сөглээн, ынчангаш бот-хууда Шериг-оол Дизижиковичиге албанның ак оруун номчукчуларның мурнундан күзээрдир мен.

**Интервьюну журналист АВЫРАЛ алган**

**РЕДАКЦИЯДАН: номчукчулар-биле кады «Шын» солуннун коллективи Шериг-оол Дизижиковичиге төрүттүнген хүүу-биле чүректиң ханызындан байыр чедирип тур.**

## АЖЫКТЫГ УЖУРАЖЫЛГА

Бурунгу хүн, июль 22-де, Кызылда «Ак бажыңга» Тыва Республиканың чаа Чазааның кежигүннери, янзы-бүрү сайыттар болгаш оларның оралакчылары-биле күрүненин Тывада массалыг информация чепсектериниң удуртукчуларының ужуражылгазы ТР-ниң Чазак баштынының оралакчызы Алексей Иванович Очуршуң эгелээшкини-биле организастаан эрттиргеен.

Ужуражылганы А. И. Очур эге сөзү-биле ажыткан. Чазактың мурнунда салдынган улуг ажыл херектериниң колкол угланыышкынларынга каксы доктаап, моон соңгаар ямылар, күрүне комитеттери болгаш массалыг информация чепсектери аразында быжыг харылзаалыг, бот-боттарын билчип ажылдаарынын чугулазын демдеглээн.

Ужуражылгага сайыттар, оларның чамдык оралакчыларының болгаш солуннар, журналдар, Күрүненин телерадиокомпаниязының удуртукчуларының аразынга ажык чугаа, бодалдар солчулгазы болган.

**Бистиң корр.**

*Эки кижилер дугайында*

# 0001 ДУГААР ОРДЕННИҢ ЭДИЛЕКЧИЗИ

**Лидия Кыргысовна биле Март-оол Кыргысович Күдер-оолдарның ат-сывы республика солуннарынга удаа-дараа көстүп кээп турар апарганындан бээр үжен чыл чоокшулаан.**

Улут-Хем кожуунну Эйлиг-Хемде бо малчыннар төрүүр 100 өшкүге онааштыр 137 анайны ап, республика чемпионнары-даа болуп келдилер. Оларның көргүзүглери доктаамал бедик. Ам-даа мурнакчы хевээр. Бо чылын төрүүр чүс өшкүге онааштыр 128 анайны доруктурган.

Кезээде олут орбас, эрес-кежээ малчыннарның шаннал-макталы база көвей. Лидия Кыргысовна Тыва Республиканың 70 чыл оюн таварыштыр Тыва Республиканың 0001 дугаарлыг ордени-биле шаннаткан. Ооң мурнунда-даа медальдарлыг турган. А Март-оол Кыргысович Күш-ажылдың Кызыл Тук орденниң өдилекчизи, Тыва Республиканың алдарлыг малчыны. Күрүнеге, совхозунга 10 муң ажыг анай-хураганны өстүрүп, 10 тонна ажыг дүктү кыргып бергеннер. Боттарының хуузунда малы база арбын, улуг кудуруктуг тыва хойлар, аскыр өөрү чылгы, инектер, ангор өшкүлер бар. Ажы-төлү өскен, малчын ада-иезин солуур үеви келген.

Каш хонук бурунгаар Лидия Кыргысовна 50 харлааш, төрелдерин, эш-өөрүн шайладып, байырлалды эртирди.

Март-оол Кыргысович рыноктуң негелдезинге дүүштүр ажылдаар ханы бодалдыг кижи чүве. Ол-ла Сысыг ыйгылын кажаалап, картошканы, чиңге-тарааны, суланы, арбайны тарып алган. Суггаттыг ол черниң үнүжү эки. Ам Буура кырының серии чайлагларынче малын семиртип, боттаннап эгелээннер. Семиртилге экиде кыш коргунчуг болбас.

Май ортаа үеинде, хөнертен суггур чаашкын чагган соонда, Күдер-оолдарның эртежик одарже үне берген тас өшкүлери өөдип эгелээн. Март-оол Кыргысович хуузунда ГАЗ-53-үбиле аал коданыиче сөөртүп эккеп, кожуй берген өшкүлерниң ызыртына берген аастарын ажыда кагып, омааштап водка кудуп, массажтап, силгип турган, сергедип алган. Ындыг арганы хоочун малчын бир-ле төп солундан номчаан. Ооң башка айыыл диргелип келген турган. Номчуттунарының ажыктыы база ол-дур ийин.

Чартык чүс чылды чурттап эрткен Лидия Кыргысовна «ам-даа күш-ажылчы базымында хевээр, салымчаяанныг малчын ажылын салбайн турар. Күдер-оолдар дег ажыл-ишчи болза, кандыг-даа бергелер моондак болбас, оларда бүзүрелдиг малчын салгал, төрел чону, эш-өөрү бар.

**Март КЫРЛЫГ-КАРА.**
**Журналист.**

*Чаартылганың негелдезин ёзугаар*

# КИЧЭЭНГЕНИ КИЖЭЭ ХЕРЕК

**Чоокта чаа ТР-ниң Чазааңга күрүне парлалгазын чаартыр дугайында айтырыгны чугаалашкан. Парлалга чоннуң амыдыралынга кедергей чугула черни ээлеп турар. Ооң амгы үеде онзагай талаларын билип алыры-биле ТР-ниң Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитединиң даргазы М. С. Байыр-оолга бистин корреспондентивис элээн каш айтырыгларны салган.**

— Тыва Республикада парлалганың амгы байдалы-биле номчукчуларны таныштырыш көрүңерем, Монгуш Сендажаевич.

— Амгы байдалды чугаалаар бетинде эрткен үеже эргип көрбес болза хоржок. Ооң башка алыс ыындан алаага бээр бис. Тыванын парлалгазы сөөлгү беш чыл иштинде эки ажылдаан диле хөөрем эвес. Чүгле номнарның аттары безин 217 янзы. Тодаргайлаарга, аас чогаалының кайгамчык өртинелера: «Тыва маадырлыг тоолдар», «Алдай-Буучу», «Ары-Хаан», «Бокту-Кириш, Бора-Шээлей», «Аксагалдай ашак», «Ачыты Кезер-Мерген», «Далай-Байбың хаан», «Тыва хамнарның алгыштары», «Кыс-Халыыр», «Тыва чоннуң бурунгу ужуулары», «Тыва улустуң мифтери болгаш тоолчургу чугаалары» парлаттынган.

Бо-ла чылдарда бистиң хоочун болгаш аныяк чогаалчыларывыстың чыындылары, «Башкы», «Кадын», «Тыва», «Хөөмей», «Хоойлу», «Бойдус болгаш кижи», «Сонуургакпай» дээн ышкаш сеткүүлдер чырыкче үнгүлээн. Пиитилер амыдыралының демократчылдызы болгаш ажык-чардыг чорукту-хаңылаанының ачызында, чаа сеткүүлдерден аңгыда, солуннар база тыптып келгенин айтыр апаар. Маңаа «Эне сөзү», «Центр Азии», «Тыва Республика», «Содействие-Деткимче», «Эреге», «Карыштыг чылдар», «Уран чогаал», «Интерес», «Мөөрей», «Вечерний Тыва», «7 дней», «Коммунист Тувы», «Дошка» дээн ышкаш солуннарны айтып болур. Оларның хөй кезии акша-кепеек чогундан хагдыныг калгылаан, а чамдыызы Тыва Чазактың деткимчези-биле ам-даа үнүп туру.

Сөөлгү чылдарда республика типографиязының коллективи кончуг кызымак ажылдап келди. Парлаан ном, солун болгаш сеткүүл бүрүзү ажылчыннарның холун дамчып эртер-ле болгай. Чүгле эрткен чылын республика типографиязы 117 млн. рубль орулганы алган, ном үндүрер планын 125 хуу күүсеткеч. Шаандан тура биске чүгле чаңгыс типография ажылдап келген болза, ам рынокче шилчилге үеазинде байдал өскерилген. Чүгле парлалга бажынында безин «Новости Тувы» база «Эне сөзү» деп ийи ном-сеткүүл парлаар чөлер ажылдап турар. Моон соңгаар ном-дептерлерни солун, сеткүүлдерни чижин турган парлаар. Ооң утказы чүү дээрге—кым солунну, номну, сеткүүлдү дүрген, чиик өртектиг болгаш шынарлыг парлап ыыдаар болдур, ол кижи чагыгны бир дугаар алыр. Саарылгалыг амыдыралдың сөгылгазы ыаныг. Сагынгыртывынгыр эвес, шүшпен, элегер, чалгаа кижилер саарылгалыг амыдыралдың салгынынга алзыптар. Бо бодал типографияга-даа дөмей хамаарылгалыг. Моон мурнунда чүгле айтыышкын хуваалда өзугаар маажым, ажылдап, бижи дээнин бижип, парла дээнин парлап чурттап келген бис. Ам ыыдыг үе эрткен. Ам ажыл-херекчи, сагынгыртывынгыр, бодунун аайы-биле эки бижиир, эки парлаар болгаш үндүрген үүлүн салып-саарар кижилерниң үеже келген.

Эрткен чылдан бээр тыва парлалганың, ылангыя ном үндүрер черниң болгаш республика типографиязының байдалы чарыыдаан. Кол чылдагаан—ном үндүрер чер, Өөредилге замазы типографияга ерезин мынчага төлеп чадаан. Чүге дээрге акша чок. Республика типографиязының дер-херекселдери эргижирээн, шак ыыдыг эрги техника-биле ажылдавышаан турар типографияны бүдүүн Сибирьден безин тывары берге-ле боор.

Сөөлгү чылдарда республика солуннарының тиражы 5-6 катап кызырылган. Ооң чылдагааны хөй янзы. Чижээ, номчукчуларның чамдык кезии үр үе иштинде акшашалын албас, солуннарның шыпары шоолуг эвес, шаандагы ышкаш албадан чагыдар нам эрге-чагыргазы дүшкен дээш, ооп-даа өске. «Шын», «Тувинская правда», «Тыванның аныяктары» солуннарны ажыл көрүкер даан. Шаандагызы ышкаш ол-ла хевээр. Бижип-даа турары, чыскаандаа турары. Олардан амыдырал бурунгаарлай берген. Кандыг-чүү-даа бол, чоннуң өң-не сагынгыр-тывынгыр кижилери рынок харылзаалары-биле холбажып, амыдыралын тыва берген, а бир чамдыызы азырадыкчы хөөндел уштунуп чадап, күрүнеден дуза дилевишаан (бертикмежел, кырган-дижен болгаш өскүс-чавыс кижилерни күрүне азыраары чөп).

Чиге шынын алырга, солуннарның нинти тиражы кудулаваан, нинтизи-биле чеден муң кезек ажып турар. Бо дээрге күрүне болгаш сайгарлыкчы («Эфир», «Центр Азии», «Тува ТВ-информ», «РИО») солуннарның, сеткүүлдерниң нинти тиражының түңү-дүр. Бо чүңү чугаалап турарыл дээрге, күрүне солуннары парлалга рекламазын, өскээр сөглээрге, парлалгада сайгарылга хөрээнің кол өзөөн ышкыныр, өскелерге аштырган-дыр. Тыва солуннарда реклама шуут чок деп болур. Чүге дээрге оларның редакторлары реклама чүгле орус дылга үнер чүве-дир деп шын эвес хөөнден мынчага уштунуп чадаан.

Нинтизи-биле алырга, тыва күрүне парлалгазында байдал кончуг нарын. Амгы үеде күрүне парлалгазы 6606,5 млн. рубль чарыгдаан, чүгле 1523,4 млн. орулганы ажылдап ап, 5083,7 млн. рубль карылгалыг боор турар. Ылаңгыя кожуун солуннарында болгаш республика сеткүүлдериниң чарыгдалы кончуг эвээш. Редакторларның хөй кезии акша ажылдап аар аргазын дилевейн, чүгле чазакче көрүп алган орар-дыр.

— Парлалга черлериниң кадр айтырыы кандыгы? Журналистер четчир бе?

— Янзы-бүрү редакцияларда ийи чүс ажыг кижи ажылдап турар. Амгы үеде кадр айтырыы —эң-не чугула болгаш чидиг айтырыгларның бирээзи. Кадрлар четчир, ынчалзажок солун, журналдың ажылын сегерелии, амгы үениң негелдезинге дүүштүр ажылдап ыыдаар кижилер кончуг эвээш.

Кандыг-даа тускай мергежил, ооң иштинде журналист боду онзагай талаларлыг, негелделерлиг. Кижи бүрүзү журналист, эмчи, башкы, инженер боор ыыдзвас, ыыдыг-даа бол, бо аттарны аңаа астың алгаш чорун болур. Журналист болур төлөде, тускай чаяан, амыдыралчы арга-дуржулга, ханы билиг, кандыг-бир тускай мергежил, ажылдаар дылын эки билири чугула. Чижээ, школага элээн ажылдап каапкан тыва дыл болгаш литература башкызы болдунун эртемниг хамаарыштыр ханы уткалыг айтырыгларны солун арыннарынга көдүрүп болур.

Редакцияларда журналистерниң хөй кезиниң назыхары улгаткан, чаа келген аныяктарның мергежили амдаа шоолуг бедивээн, аргадуржулгазы чегей. Моон соңгаар Тыванын күрүне университединиң гуманитарлыг факультединиң улуг курстарының студентилериннен журналистер белеткээр бис.

— Күрүне парлалгазының чаартылгазының дугайында айтырыгны Тыва Чазакка чугаалашкан болгай. Ооң кол угланыышкыннары кандыгы?

— Тыванның күрүне парлалгазының ажылын чаартыр, эде-хере тыртпас болза черле хоржок апарган. Ынчангаш ол айтырыгны Чазакка көрген ужуру ол. Чаартылганың кол-кол угланыышкыннарары мындыг.

Бирээде, Президентиниң соңгулда мурнунда программазында «немелде акша дилеңнир чөгенчиг чоруктан уштунар», «Бодунун күсели-биле амыдыраарынче чүткүүр» деп сорулгалар салдынган. Нинтизи-биле чугаалаарга, Президентиниң программазы — күрүне парлалгазының беш чыл иштинде кылыр ажылының майыы-дыр, чигези-биле сөглээрге, шак ол программаның күүселдезиниң идеологиязын долузу-биле харылаар ужурлуг бис.

Эвээш санныг чурттакчылыг черге парлалга күрүненің дузазы шуут-ла чокка чурттап ыыдавас. Ындыг-даа бол, бис база акша дилеңиривисте чоорту арай суларадыр, ыыдаар шаавыс-биле ону ажылдап аар дээш кызар ужурлуг бис.

Ном, солун, сеткүүл дээрге—бараан-дыр. Эки ыынавылыг үндүрген ном-дептерни, солун, сеткүүлдү кижилер садып алыр, багай кылдынган болза, кым-даа албас.

Ийнде, парлалга кылырының шынарын экижидип, бот-үнезин чингедири тоя чугула: кижилериниң хар-назынын, психологиязын, эртем-билиин барымдаалап үндүрген үүлдер номчукчуларның сонуургалын хайныктырар. Эрги езу-биле ажылдаар, эрги езу-биле бодаар болзувусса, черле чер албас, өөделевес бис.

Үште, солуннарда, журналдарда ажылдап турар кижилер үениң негелдезин езугаар ажылдаар азы редакцияларның коллективтери чоорту чаартыры неготтинип келген. Шаандагы шаптыланган, чаагыс аай агым эдерген болдаашкыныдан уштунмас болзувусса, амыдыралче чаа көрүүшкүн-биле көрүп, сайгарып, чаа бодаашкынче шилчивээн шаавыста, кандыг-даа чаартылгалар болбас, үүдаа чүве чаагай күзээшкиннер боор артып каар. Ол дээрге хамык чүвени буура шавар дээни ол эвес, а чаартылганы угаан-сарыылдыг, оваарымчалыг болгаш быжырымчалыг кылыр дээни ол-дур.

— Кожууннар солуннарының салым-чолу кандыг болурул?

— Кожууннар аразының солуннарының тиражы эвээш, киирип ап келген орулгалары азаргаңчыг, парлап турар материалдарының утка-шынары шоолуг эвес. Ындыг-даа бол, ТР Чазаа кожуун солуннарының ужур-дузазын чөптүү-биле үнелеп, бо чыл иштинде алыр акшазын тускайлап, моон соңгаар неделя сайында бир катап үнерин доктааткан.

— Ооң ынай кандыг чаартылгалар болурул?

— Тыва Республиканың болгунаашкының камгалап, ооң эрге-хоойлу үндезинин быжыглаар сорулга-биле «Тыва Республика» солунчу хоойлу, чарлыктар парлаар тускай сеткүүл кылырын Чазак доктааткан. Ооң ынай «Сылдысчыгаш» солунну уруглларга кончуг солун сеткүүл кылдыр үндүрерин болап турар бис. ТР-ниң күрүне парлалгазын чаартырының айтырыы—парын, ханы болгаш берге. Ол дораан бүде бербес, ону боттандырарынга элээн үр үе херек. А кол-ла чүве—кижилерден хамааржыр үүлдир. Хуваалдалыг экономиканы үезинде чурттап келген журналист эш-өөр доп-дораан-на саарылгалыг амыдыралче кайын кире халчы бээрлер аан. Ындыг-даа бол олар хамыкты мурнай рынок деп чүвенин уттур-утказын чоннун, ылангыя аныяктарның угаан-медерелинге чедир хандыр тайылбырлап, боттары парлалганың дузазы-биле сайгарылганы кылып, компьютер болгаш полиграфиның чаа технологиязын шингээдип ап, парлалга кылыының бот-үнезин чингедип, номдептерниң, солун, сеткүүлдүң утка-шынарын экижидип, орулгазын чоорту көвүдедип ажылдаары күзеңчиг.

Интервьюну
**АВЫРАЛ алган.**

## Чугула интервью

*Чагаа болгаш аңаа харыы*

# ИВИЖИНИҢ ХОМУДАЛЫ

Тожунуң Адыр-Кежиг суурга 1949 чылда колхоз тургустунган чүве болгай. Ол колхоз кончуг шыырак, бай турган чүве, ооң соонда 1969 чылда ол колхозту совхоз кылдыр эде организастаан. Сөөлгү чылдарда совхозтуң директорлары солчуп, ооңмоон аңгы-аңгы улустар эккел олуртуп турза-турза, ажылагый баксыраан, адактың соонда буурап дүшкен, шимчээр-шимчевес хөрөңгизин үлежип алгаш барган. Бо хүннерде бүгү-ле малдың бажы эвээжээн, шуут чок деп болур.

Тожунуң үндезин малы—ивиг болгай. Ол малывыс безин төнүп, үндезинин үстүр чедип турар. 1997 чылда Тожуга улуг хар дүшкен, Ивиг кылтаар черлерге 2 метр чедиг турган. Совхоз дүжүп турда, ивижилерни төрел-бөлүк (община) кылдыр тургузар, ол ивижилерге Сайлыг-Хөлде, Таңмалыкта, Башкы-Хөлде силос оңгарларын бээр деп турган болгай. Ам 78 харлыг мен, бо назынымда ивиг маадан чораан мен, силос чиг турган ивиг көрбээн мен.

Үе-шаг бергедээн-биле ивижилериң амыдыралы баксырап турар. Эрткен 1995 чылдың май айда кудээм суур баткаш, 2 шоодай далган алдым деп келген, алды айда соңгулда вертоледу келгеш, райподан алган 2 шоодай далган өртээ херек дээрге, 5 ивиг берген бис. Тос айда бодум келгеш чаңгыс шоодай далган алган мен. Бо 1997 чылда ивиг кадарыг турар уругларым 3 шоодай далган алган. Кызылдан хөйле далган келир, чамдыызы та кайнаар барын турар чүве, билдинмес. Янзы-бүрү холуксаалыг чем албайн шыдажыры дыка берге. Оода Кызылдан келген далганы ивижилерге бүрүнү-биле бээр болза деп бодап, сагыжым аарып чоруур.

Ивиг кадарчыларыныд өрези өскен деп турар, чылда 3 шоодай далган ап турда, чүнүң улуг өрези турар боор (3 шоодай далган 600 муң акша-ла болгай), 1990 чылдан бээр акша-шалың деп чүве ап көрген эвес. Кижилер мал дег өөт чиг эвес, ажы-төлү база бар болгай, кедер хеп база херек, ынчангаш ивижилериң амыдыралы берге, ивижилер элеп-түреп чоруур деп болур.

Шаандакы үениң даргалары мал ажылы дээн сагыш салып, ону кол ажылдап чоруур боор чүве. Амгы үениң даргалары суурга келгеш ивижилериң, малчыннарның амыдырал-чуртталгазын безин сонуургавас, чүгле саткаа, читкен малының санын бижип алыр, а чамдыктары ханада азыг каан хаан, бурган чуруктары-биле демей олурар апарган. Эрткен чылгы улуг харны көрүп, ивижилерни канчап турар ирги деп сонуургаан, сагышсыраан, ивижилерге барган чаңгыс-даа дарга чок. Совхозтуң өнчү-хөрөңгизин үлежип турда, ивижилерге ивиден өске чүнү-даа бербээн, а совхозтуң өрезин ивиг общиназынга салып турар дээн чугаалар бар, чогум ол өрениң сан-түңү-даа билдинмес.

Дүшкен совхоз төвүнде чурттап арткан чон чүгле улуг улустарының пенсиязы-биле аргастанып чурттап турар, а улуг назылыг улустары чок кижилер шуут бергеден турар.

Чоргаадай БАРААН.
Күш-ажылдың хоочуну.

* * *

# ШУУГААЗЫН ҮНДҮРЕРГЕ, ЧЕРЛЕ ТААРЫМЧА ЧОК ИЙИН

Тожу кожуунну ажыл-ишчилериниң аразында кол черни ивиг ажыл-агыйы ээлеп келген. Рынок харылзааларыныңы бо берге үезинде ивижилер канчаар-даа аажок улуг бергедээшкиннерге таваржып, амыдырал-чуртталгазында, ажылижинде моондактар мөөң сагыш-сеткилимге даамай орар үе чогулу. Өске мал ышкаш санаашкын үезинде, аъш-чем, мал чеми чедирерде бир хүн машинабиле эргий кезип, ажыл-ишти кылыптар арга-шинек чок болур болгаш ивижилериң коданын кезип алыры нарын боор артып турар.

Россияда болгаш Тыва Республикада рыноктуң чижилгелиг харылзаалары көдээ ажыл-агыйын сандаратган болгай, ол ышкаш машина-техниканың, кыбар-чаар материалдың болгаш артык кезектериң, өске-даа янзы-бүрү техниктиг материалдарның өртек-үнезиниң мөөгү дег өскени, малдан алыр продукцияның өртек-үнезиниң чаңгыс черде артып турары мал ажылдыларга чүгле каражаны чедирип келди.

Ивижилериң чымыштыг ажылы бүгү чылда бергедээшкиннерге таваржыр болгаш өске малдан элээн ылгалдыг. Ынчангаш хоочун ивижи Чоргаадай Манаажыкович Бараан эрги «Тоора-Хем» совхозка хой чылда ивиг малдап, пенсиялап үнгүже чедир ивижилеп ажылдаан. Кожуун чергелиг теледамчыдылгага Чоргаадай Манаажыкович «Ивижиниң хомудалы» деп эгелир ивиг малдың малдаашкынының дугайында шүгүмчүлелдиг чугааны кылып чоруткан.

Кожуунда совхозтар эде тургустунгулаашы, төрел-бөлүктер кылдыр бүрүткеттинип, тускай агар санны ап, чогуур документилерни кылдырып алган, ажыл-чорудулгазын уламчылап турарлар. Тожу кожуунда «Өдүген», «Улуг-Даг», «Хам-Сыра» төрел-бөлүктер ивиг ажыл-агыйын бо үеге чедир уламчылап келгеннер.

Байлак Тожунуң хоочун ивижизи, чурттакчызы, күш-ажылдың хоочуну, колхоз, совхозтуң идепкейлиг киржикчизинин көдүрүп турар айтырыының кол-колун бижийн:

Ивижилер ийи чыл чедир шалың албайн турар, ивижиге берген далган оларга четпейн турар, ивиг бажы кудулаан, бөрү хораны бербойн турар, мал эмчилери болгаш төрел-бөлүктүң тускай эртемниглери ивижилерни кезивейн, санаашкын кылбайн турар, дус чедирбээн, ивиде хой улус ивижилер бооп, хой чарыгдал кылып турар болгаш оон-даа өске талаларны кодүрүп турар болду.

Кожуунда ивижилериң шалың акшазы ийи чыл иштинде албааны шын, ол-нунга аъш-чем ап турганнар. Бүгү ивижилерге далган, чигир, вермишель, рис, тараа болгаш таакпыны шалың орнунга берип келген бис. Мен билирим республиканың Көдээ ажыл-агый яамызы он сес тонна далганы кожуунну ивижилерингe берген болгай. Ол келген далганың тос тонназын «Өдүген» төрел-бөлүктүң ивижилеринге берген бис. Ынчаарга кожуун чагыргазы, чагырыкчы Михаил Киим-оолович Куулар ивижилер аъш-чемивис төңду, бергедедивис деп келирге, хол-даяң чорутпайн, таалыцын иштеп турду.

«Өдүген» төрел-бөлүктүң ивижилеринге кожуун чагыргазы үзэрби миллион ажыг рублиге аъш-чемни кожуунну коржаа черин таварыштыр берген. Чогум «Өдүген» ивижилеринге далганны болгаш дусту вертолет-биле ийи катап чедирген бис, а дусту бир тоннаны. Ынчангаш дус айтырыын ооң мурнунда кымдаа ынчаар шиитпирлевейн турган.

Ажыы-биле чугаалаарга, өске төрел-бөлүктериниң ивижилеринге вертолет-биле эрткен чылын чүнү-даа чедирбээн бис. Өдүген болгаш Серлиг-Хем талазынче вертолетту бир катап, дараазындаазын Тыва Республиканың Президентизиниң соцгулда мурнунда ужуражылгазында чораан хөлгезин ажыглаан бис. Сөөлгү вертолетту Хам-Сыра, Улуг-Даг чүгүнче ужудар дээш беш миллион акшаның аъш-чемин болгаш чартык тонна дусту белеткеп алган турувуста, ужар-хемениң кыбар-чаар материалы эвээш болганындан база-ла Өдүген, Серлиг-Хемче ужуткан мен.

Хомудал чок ап турган, чагаа бижип, кожуун чергелиг теледамчыдылгага шуугаазын үндүрерге, таарымча чок деп санаар мен. Ол талазы-биле менден айтырыгларны салып турган билип алыр турган.

Чогум ивижилерге далган четпейн турар деп чүвени, мен амы-хуумда дыка өөренип келдим. Ивижилер келирге, 2-3 шоодайны бээр турдувус, суурларда, Тоора-Хемде уруглары чурттап турар, ацаа үлеп берипкеш, чүгле ачымаанга (таалыцынга) 5-10 кг арттырып алган, чана бээр таварылгалар бар болду. Моон алган соонда кайыже, канчаар ажыглаары ивижиниң бодунуң хуу херээ болур.

Ындыг улустар ай четпээнде база-ла мөөң өрээлимни амыратпайн турарын билир мен, чүге дизе төрел-бөлүктүң агар санында өреден башка чес көпеек бар эвес.

Ам канчаар, кожуун чагырыкчызы Михаил Киим-ооловичиже кирип, ужурчевүн чугаалап, дедир эгидер бис деп оргаш, ивижилерни тайгазынче аъткарар улус болдувус. Кожуун бюджединде көрүп каан акша-төгерик тус-тузунда баар черлиг болгаш төрел-бөлүктер боттары бот-тускайлап бүдүрген продукциязын дужааган, амыдыраар болгай. Шыны херек, эрткен чылын ийи чүс дорт баш эътке хереглээн болгаш өлген 1204 ивилериниң эзди, кежи, бышкаа күрүнеге сайгартынмаан болгай. Ажыы-биле чугаалаарга, ивижилер олла бүгү продукциязын далган, аъш-чемге, идик-хепке орнаан сатканнар болгаш, безин бажың дерии, бажың безин садып ап турганнары бар.

Ол дээрге чүгле акша-төгерик үнмезинден болгаш ивижилериниң ай санында шалың төлевирин чылдан чылче бербейн турганында. Улуг частырыг барын айтып каайн. Совхозтар төрел-бөлүктер бооп эде тургустунганының үезинде болгаш оон сөөлзүредир-даа бол, совхозтарның өнчүзү турган ивилерни араттарже, хуу чонче улуг сзугаар база өске-даа чылдагааннарбиле араттарның, хуу чоннуң өнчүзүнче шилчээн. Ынчангаш араттарда, хуу чонда барган ивиг мал агаарда астынын турар болгаш «чажырыышкын» ам-даа артышаан. Бо талазы-биле тус черлериниң суму чагырыгалары дээштиг хемчег албайн турар болгаш чүгле төрел-бөлүктериниң, тускай эртемниглериниң, Көдээ ажыл-агый эргелелиниң хөрөө дээр хөөннерден уштунмаанын айтыйн.

Тожунуң ивижилери мен билирим 1995-1996 чылдың чартыынга чедир ивиг малды ажыл-чажыт чокка машина-тракторга чүдүрүп алган Тоора-Хемге салып чоруп турганын билир мен. Ол үеде мен кожуунну үндүруг инспекциязынга ажылдап турган мен.

Ивиг малды кам-хайыра чок согарынга болгаш өскеда самчыгдаашкынга азы мал оорлаарынга болгаш чидиреринге удур демиселди күштелдиреринiг дугайында Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыы эрткен чылын июнь 20-де үнгени-биле ивиг малды камхайыра чок садып, сайгарар чорук шеглеттинген.

Эътке хереглээр дээн ивиг азы өске-даа малды тустус черлериң чагыргалары чогуур документини, отчет-учетка бижиттинген малының даңазызын езугаар чорудун турар.

Ивиг бажы кудулап турары шын. Ол талазы-биле хоочун ивижиге катыр мен. Кандыг-даа эде тургузуушкунну кылырда, бир-ле чүве буурап дүжер болгай. Ивиг бажының кудулап келгени; ивижилериң өө-харыысалга чогу, аарыгдан өлүп турары (эм чогу азы эмниң өртек-үнези улуг болганындан) болгаш адыг, борунуң халдаашкынындан кудулап турар. Ам бистиң кол-ла орулгавыс — арткан ивини камгалап, өстүрери.

Мал эмчилери болгаш төрел-бөлүктериниң тускай эртемниглери ивижилерни кезип, санаашкынны кылып турарлар. Мал эмчилери эрткен чылын болгаш бо чылын ивилериниң тарылгазын Көдээ ажыл-агый яамызының мал эмчилери-биле бир демниг ажылдааш, ивиниң дуюг аарын эрткен чылын узуткады.

Бо чылын ивиниң 5 янзы аарынга удур тарыышкынын колдуунда доозун туру, база-ла Көдээ ажыл-агый яамызының мал эмчилери-биле катчын алгаш, ол ышкаш тарыышкыга эмни бистиң яамы халас берди.

Ивижилерге тускай чагыт езугаар улуг өртектиг чылыг майгыннарны Тыва Республиканың Президентизи, Чазаа болгаш Көдээ ажыл-агый яамызы халаска берген болгай. Бо чылын рация дамчыштыр ивижилер-биле чугаалажыр радиостанцияны үш черде тургустувус.

Бөрү хоранын «Өдүген» төрел-бөлүктүң ивижилери Чыргал-оол Чамыян, Борис Лузу алганнар. Чүгле олар бөрү хоранын айтырын келген болгаш тускай өөредилгени эрткеш алганнар. Арткан ивижилериң чаңгызыдаа келбээн болгаш бөрү өскелериниң коданыиче аглаашкын кылбаан турган боор. Ол талазы-биле тускай эртемниг кижи кожуунда бар.

Ол ышкаш ивижилериниң акшаландырыыцкынының талазы-биле Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыы 1996 чылда июнь 20-де үнген болгай, ыныңа 6,7 дугаар чүүлүнде Республиканың бюджединден чээлини бээрин көөр деп турар болгаш ивижилериниң ай санында шалың акшазын төлеп бээриниң аргазын көөрү болур. Ол чарлыкты Саң-хөө яамызы күүсетпээн.

Ивижилериниң ай санында акшаландырыышкынын боттандырар дизе, ол ышкаш ивижилериниң чагыг-дилээн езугаар Тыва Республиканың Президентизинден дилээривис болза:

— Тожу кожуунну ивижилерин тускай статус езугаар ийи чыл иштинде ай санында акшаландырыышкының боттандырарын болгаш ай санында амыдырал-чурттаарынга бир ивижиге 700 муң рубль хереглеттинип турар.

— Кожуунну бүгү төрел-бөлүктеринде 70 кижи ивиг ажылында ажылдап турар болгаш оларга бүдүн чылда шалыцга 588 млн. рубль акша чугула херек. Бо боттанып чогуур болза, ивижилериниң амыдырал-чуртталгазы экижиир болгаш ивиг бажының өзүп ковүдээр аргазы бар апаар.

Үстүнде көдүртүнүп турар айтырыгны Тыва Республиканың Президентизи дорт шиитпирлеп бээринге Тожунуң ивижилери идеген турарлар болгаш бүзүрээрлер болду.

Кожуунда ивиг ажылында хой чылда үре-түңнелдиг ажылдап турар хоочуннар, аныяктар көвей. Оларга Чыргал-оол Чамыян, Роман Бараан, Тоошка Лопсан-Баыр («Өдүген») төрел-бөлүктен), Дмитрий Күкелиг, Александр Ак («Хам-Сыра») болгаш Болат-оол Сундуп, Надя Чогунга, Кылбыжа Ак («Улуг-Даг» төрел-бөлүктен) хамааржырлар. Эрткен чылдың түңнелиг-биле олар шаңнал, макталдыг черлерни ээлээннер.

Тожуда ивиг малдың баш санын кудулаарын чавырылдыраш, уксаа ажылын билдилиг чорудар сорулганы салып алган ажылдап турар бис. Бо ажылды Тыванын уксаажыдылга каттыжыышкыны-биле бир демниг катчын алгаш кылыр бодап турарывысты айыттым. Ол ышкаш өске-даа эртем-шинчилел черлериниң арга-дуржулгазын ап, кады ажылдаар күзеливис бар. Мурнувуста туруп келген бүгү бергедээшкиннерни Тожунуң иживилери кызымаккай ажыл-ижи-биле шыдажып эртеринге бүзүреливис улуг.

**Михаил ОНДАР.**
**Тожу кожуун чагыргазының даргазының бирги оралакчызы.**

* * *

## ЧАҢГЫС КЛАССЧЫЛАРЫВЫСТЫ ЧАЛАП ТУР БИС

Чээрби беш чыл!»
Чергелештир шуужуп
эрти,
Чежевистиң баштары
көгергенил?
Чежевистиң аксы-дижи
курзүк ирги?
Че, ону санааш канчаар:
Чедип келиңер,
ончалажыыл.
Отчеттажып көрээлинер!
Чеден ийи чылда бистер
Чечектер дег чалыы
турган,
Чадаанада № 1
школавыстың
Чадазын арта базып
тарадывыс чоп.
Чуртталгада кандыг
чүүлдер турбаан дээрил,
«Чоруй барган»
эштеривисти мөңгежидип,
Чугаалажып, сагыш
хандыр сактыылыпар,
Чадааннаның эриин орта
сарыиналдыр бадыраалы.
Чыглыр, болчажыр чер—
Чадааннаның № 1
школазы-дыр.
Бурган башкы айтыл
берген
Буянныг хүнү — август
айның
7-ниң 11 шагы-дыр.
Бо хүн «Шакья-Муни»
бурган
Бодараан деп —
байырлал-дыр.
Амыдырал-чуртталга ам
нарын
Анаа, хилис чыглып,
түннел-даа чок,
Арагалап, ацаа хөглеп
алыр эвес.
Аравыстан тураскаалды
школавыска
«А»-лар, «Б»-лер, «В»-лер
дем-биле
Ажы-төлдүң школазынга
Арыг белек-сөңүг
бараан болуул.
Билиг берип, кижизиткен
башкыларывысты
Бистиң-биле чыглырынче
чаладывыс!

1972 чылда Чадааннаның № 1 школазын доосканнарның оргкомитединиң даргазы Елизавета ГРАЧЕВА.

*Аржааннар дугайында*

# БАЗА КАТАП ШИВИЛИГ

Европа, Азия чурттуларның Тыва дугайында сонуургалы XVII, үүс чылдың бирги чартында-ла эгелээн. Феодалдыг Тывага Октябрь революциязының салдары келбээнде-ле, Тываның төөгүзүн хөй национал-дыг эртемденнер, аян-чорукчулар боттарының эртем ажылдарынга бижигилээн. Тываларның аржаан-сугларынга камнының, ацаа хамаарыштыр сүүглелдерин, үүдүлгезин С. И. Ванштейн, Г. Н. Потанин, Е. В. Гиннекер, О. А. Карелина болгаш өскелер-даа чырыткан.

1952-1953 чылларда Тываның девискээринге Саян-Алтайның экспедициязы чоруп турар үеде В. Ф. Бельск (Хелеске) деп эртемденниң кады чораан бир эжи (ооң адын Гирфан (Хаарылыл) Монгуш Баламбалдың аалынга хонар ужурга таварышкан. Баламбал ацаа артыш, чойган хайындырып берип, аржаан чалап берген. Ону ишкеш, ооң могалышлаан байдалды экижип, магалыг дыштанып хонган. Ол таварылга бистиң Шивилиг аржаанынга болган чүве-дир.

Шивилиг аржааны Тываның барыын талазында Шашпаал сыннарының база бир эң бедик сыны Мөнгүлектен үнүп чыдар. «Шивилиг» деп ат аржаанның ниити девискээринге хамааржыр. Ооң кол-ла үнүжү — шиви, дыт. Ол шаанак, артыш, кат-чимис, ацмец-биле кончуг байлак оран.

Аржаанның шоргазының агымынга салааларны кашла секунда иштинде суптарга, кижиниң чартыы билинместей бээр, соок. Үүге ындыгыл дээрзи бо хүннерге чедир тода шинчилеттинмээн. XX үүс чылдың 50-55 чылдарында ооң эң баштайгы эге дөстери Шивилигниң Эзим деп чериниң Хорум-Өзенге, а бирээзи Өзен-Аксынга, үшкүзү Ыргак-Дыт деп черге турган. Амгы Шивилиг аржаанның турар чорин Шивилигниң Дөргүн аржааны деп адаар. 1950 чылдар үеинде Бай-Талга Сталин аттыг колхозу турар шагда ол девискээрге Дөргүн сүт-бардаан фермазы турган.

«Шиви» деп сөстү ылавылаарга, мөңге соок суглар, чемиштиг арга-арыг дээн. Ацаа дыштанып турган, эртен-кежээ эскерип көөрге, родоннуң болгаш янзы-бүрү минералдыг сугнуң эзилдириг хереленнишкининден артыш-шаанаксыг, чойган-пөшүг, шивизиг эм оттарның чыттары кижини ала-чайгаар-ла сергедип, эмнеп турган ышкаш кээр. «Аржаанны чаңгыс ишкеш, эттханым, хөрек-чүрөөм сергеп, ажып келген дег болган» — деп академик А. Костенко бижип турар. Шынап-ла, Шивилигге 5, 7, 14 хондур киргеннер (кадыкдаа кижи) бир чыл иштинде аарып-аржып, ажынып деп чүве билбес апаар. Ону амыдырал бадыткап турар.

1964-1965 чылларда Красноярск, Новосибирскиниң эртемденнери Е. В. Вагнер, Г. М. Швейцер олар Шивилигге кээп гидрологтуг анализтериң 50 ажыг өрүмнеп тывар аргалары-биле улуг ажылдарны кылып чорутканнар. Оон эгелээп-ле июнь, июль, август айларда аржаанга тывалар, якуттар, хакастар, буяттар, алтайлар, орустар болгаш өскедаа чон кээп, аржаанның ачы-дузаазын ап, эмнеп, дыштанып эгелээннер.

1968-1985 чылдар үеинде, Шивилигниң салым-чолун «...Красноярскиде өөрттар эргелериниң даргалары шиитпирлеп турган...» —деп, Артур Хертек бижип турган болгай. («Улуг-Хем» № 72 1989 чыл. «Дириг сен бе, Шивилиг?»). Ол үеларде Шивилигге дыштанып келгеннериң саны 4118 кижи чедип турган.

«Шивилигни кымның өргезинге бээрил? Красноярскиниң курорттар эргелелинге бе, азы Тываның бодунуң хамаарылгазынга бээр бе!..» деп айтыыр чидиибиле тургустунган турган. Ол айтырыг бо хүннерге чедир шиитпирлеттинмейн артып калган, а Шивилиг «черлик курорттар» санында кирбишаан хевээр. Аржаанның езулуг ээзиниң амга чедир билдинмезинден үелер эртип, хайыраан аржаан тонаттынып, үрелбишаан.

1960-70 чылдарның үеинде «...Аржаанның орук-тудуун Шивилигге чедир асфальтылаар. Хемчикти кежир демир көвүрүгден тудар. Аржаанны бүрүн электрижидер. Орта ойдыг болгаш культура айтырыгларын дарый шиитпирлээр...» — дижип, Барыын-Хемчикке ынчангы «Большевик» колхозтуң директору Александр Допаевич Шаалының, Бай-Тайга райкүүскомнуң даргазы турган Владимир Хертекович Сүге-Маадырның болгаш «Тыва даг-дүгү» комбинадының алдарлыг тудугжузу, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Калдар-оол Хертекович Данзырыктың солун, сеткүүлдерге бижип, бедик индирден чугаалап турган күзелдери саазын кырында артпышаан.

Амгы берге рынок үеинде эм-дом тывары, эмчиге эмнедири берге апарганда, үүгле Шивилиг эвес. Тываның аржаан-сугларын делегге улам алдаржыдып, ооң ачы-буянның улам сайзырадыр үе келген.

Ынчангаш бистиң Президентивис Ш. Д. Оржактың дилээни-биле 1996 чылдың июль айда Томскиниң политехниктиг университединиң эртемденнериниң (геологтар, гидрологтар, химиктер, эмчилериниң) Шивилигге келгени таварылга эвес. Ол ажылды университеттиң ажыктыг казымалдар болгаш геохимияның ховар элементилериниң кафедразының доцентизи, геология болгаш минералдыг эргемнериниң кандидады Анатолий Алексеевич Поцелуев удуртул чораан. Олар аржаанда эмнедип турарларның иштинден 129 кижиге шенелде хыналдаларны чорудуп, кадыының байдалын хынап, эмнээшкиннерни кылганнар. Ынчан А. А. Поцелуев «Шивилиг — кайгамчыктыг чараш оран-дыр, бойдустан чайгаар бүткен гидрохимиктиг эмнээшкиндир...» — деп бижээн.

Шивилиг үүгле Тывада эвес, бодунуң сураа-биле ол Саян ажыр алдаржып, Липовка, Хапунвар, Кисегач болгаш Кавказ, Кара-Далай кыдыының курорттары-биле деңнежип турар. Ооң составында гидрокарбонат, магний, натрий, кальций кремнекислота болгаш органиктиг углерод дээш, ооңдаа өске кижиниң кадыынга эң ажыктыг микроэлементилер бар бооп турар. Аржаанга киргеннериң кадыынга натрийниң ионнары эът-хан клеткаларының ажылын, үүректиң хан эргилдезин экижидип турар. А калий холуглары кижиниң организминге белоктарның, углеводтарның шын солчулгазын үлеп, үүректиң, дамырларның шын ажылдаарынга дузалап турар.

Ынчалза-даа аржаанның микроэлементилерин ханы өөренип, кижиниң организминге ооң тааржыр-таарышпазын эмчилер-биле сүмележип турган кирер. А сааттыг иелериң, чаа сынган бертик-межел кижилериң, ижин-баарда, аъш-чем хайыылдырар, аас-диш, кызыл-ооште оюлганнарлыг кижилериң аржаанга киреринн сүмелевейн турар.

Аржаан нерв системазының, үүрек-хан эргилдезиниң, сөөк-даяк болгаш боостаа, карак-кулак, чамдык урологтуг дээш, өскедаа аарыгларны эмнеп болурун практиктиг шенелдехыналдалардан эртем езузу-биле бадыткаттынган. Ол ышкаш аллергия, думчук кызарын база эмнеп турар.

ТР-ниң Чазааның даалгазын езугаар 1995-96 чылдардан эгелээш аржаанның девискээринге геологтуг, гидрологтуг, геохимияның ховар элементилерин тодарадыр болгаш таарымчалыг эмнээшкиннерни чорударының байдалын тургузар шинчилел ажылдары уламчылап турар. Аржаанга үүгле кирип эмнедириниң аңгыда, тибет-моол ламаларның хамнарның база фитотерапияның эмнээшкиннерин ажылдап турар.

Чоокта чаа, тодаргайлаарга, 1997 чылдың июль 18-те Бай-Тайга кожуун чагырга чериниң коллегия хуралынга Шивилиг дугайында айтырыгже база катап эглип, ацаа орук-тудуг, бойдус-девискээр камгалалының болгаш эмчи дузазының база туризм, спорт-кадыкшылга, өөредилге, милиция ажылдакчыларының кады ажылдажылгазының талазы-биле шыңгыы чугааны база кылган. Чижээ: аржаанның девискээринче чөпшээрел чок хамаатыларның киреринн хоруур. Техажыдыышкыннар-биле демиселди чорудар, июнь, июль, август айларда аржаанга эът, үүт, ак чем, эмден эгелээш, ону садарының дугайында база чугаа болган.

Амгы хүннерде Шивилиг аржаанында Хакасияның, Бурятияның, Красноярскиниң төлээлери кээп эгелей берген. Ынчангаш аржаанга киреринің болгаш хүлээп алыышкынның чамдык негелделериниң дугайында хамаатыларга каксы дыңнадыры база артык эвес.

Аржаанга кирер күзелдиг кижилер паспортун азы удостоверение-шынылгазын, эмчи справказын ап алырын утпас. Республика иштинден келген хамаатыларга эмнедириниң дадывыры 15000 рубль. Республикадан дашкаар чурттап турарларга — 20000. Ол ышкаш кат, мөөгү, согуна чыып алыр күзелдиглер 2500 рубльди төлээр. Оларны чөпшээрел чок чыыр болза, 17000 рубльге торгаар.

Кайы хамаанчок чер каскада — 17000, ыяш кескенде — 42000, аржаанны бокталдырганда — 8500, аржаанче малын киргенде —42000 болгаш сиген кескенде — 220.000 рубльдерге тус-тузунда торгаарын аржаанның администрациязы сагындырыл турар. Бирги болгаш ийиги бөлүктүң инвалидтеринге чиигелделиг, а 60 хардан өрү назылыг пенсионерлерге эмнедири халас.

Сарыг-оол САЛЧАК.

*Санал*

# ШЫНАП-ЛА, КЫМ АЖЫТКАНЫЛ?

Улаатайның Черлиг аржаанын 1948 чылда ажыткан кижи — Шаратай Сайлыкайович Монгуш. Ол аржаанны ооң мурнунда бичии шорга кылып алгаш, ацаа кирип, ону ижип турган. А кажан аржаанның суу-биле шай хайындыргаш сүттептерге ирий бээр болган. Аржаанны кылган соонда, ол чоок-кавының улузу ацаа кирип, кыжын ооң дожун бузуп алгаш, чалап ижип турар апарган. (кыжын ооң өңү өт сарыг болур чүве).

Ш. Монгуш 1950 чылдар үеинде Улаатайдан элээн кудулдур чыдар Аржаан-Хаяны база ажыткан. Сөөлгү үеде ол аржааннарга Тываның кожуун бүрүзүнден чер аразы чеже-даа ырак болза, ацаа чон кээп, кадыын экижидип, дыштанып турар апарган. Шаратай Монгуш 1901 чылда төрүттүнгеш, 1927 чылда Сувакай Делзиновна-биле өг-бүле тудуп чурттай бергеннер. Олар кайызы-даа кончуг кызымак, кежээ ажыл дээнде амыр-дыжын билбес. М. Шаратайның чурту черле ол, ооң ада-иези көшкүн амыдыралдыг. Олар Улаатай аксынга тараа тарып, каш малы-биле халбактаныш чорааннар. Ол өг-бүле туткаш, Хөрлетиге үш-дөрт чыл чурттап чорда, Чөөн кожуун девискээринде кадайының акызы Шойдац деп кижи оларны көжүрүп апаргган.

Монгуш Шойдац Шаратайның каты кижи чүведир, ол он ажыг харлыындан эгелеп Моолга өөренип чораан. Моол, орус дылдарны эки билир, эртем-билиглиг. Москвага-даа өөренип, ажылдан шаг болган, Тывага база бир сураглыг ажылдакчы чораан дээр (ынчангаш ону улус сайыт дээр). Олар Чөөн кожуннуң Баян-Дугай, Кызыл-Довурак, Терек, Бора-Хөл ол ынчаар чурттап чораан.

1938 чылда Шойдац сайытты «контр» дээш аппарган. Контрларны тудуп, бажыңнап, байысаан, шиидип дээш, канчаар аажылавайн турбаан дээр, кончуг-ла үелер турган. Сайыт-даа келбээн, чамдык контрларның кадайларын, ажы-төлүн, төрел-дөргүлүн айтырып, сайысаан, эт-хөрецгизин хавырып, өске черлерже шөлүп-даа турган чүве. Ол коргунчуг үе Шойдац сайытты база оюп эртпээн. Ону хоргудаан соонда, ооң эт-хөрецгизин база хавырган.

Каш чылдар шуужун эрткен соонда, дедир-ле черчүртүмга аът, шары-биле ийи хонуп чораан, кожун келдивис. Катым сайыт 1946 чылда хоругдал черинден (бир буду 10 см хире чолдак) ийи колдуктаатыг чедип келгеш, үр-даа болбайн, 1950 чыл ажып турда, Чөөн-Хемчик кожуннуң Хайыраканга мөчээн кижи. Ооң уруглары Дугур-Сарыг, Норбаа, оолдары Дыртый-оол, Дугуй-оол, Даржык оларның ажы-төлү Чадаана, Хайыракан болгаш Искра ол ынчаар чурттап чорлар ийин деп. Монгуш Шаратай чугаалап орар чүве.

Ынчан Монгуш Шойдацның каяа, чүңү кылып турганын айтыыр албаанымга, ам-даа хомудаар мен. Шаратай, Сувакай Монгуштар кедергей эрес, кежээ, үнген-кирген чону үзүлбес, кончуг экиргек сеткилдиг улус чораан. Олар Ада-чурттуң Улуг дайынының үеинде немец-фашистиг өжелекчилерге удур тулчуп турган фронтучуларга хөй-хөй аттарны, хол-хаптарын, идиктерни болгаш өске-даа чугула херек үүлдерни дузаламчы кылдыр белекке берип турганнар. Ол үеде Шаратай Монгуш ТАР-ның ордени-биле шаңнаткан-даа чүве. Ону бодаарга, олар фронтуга шыдаар шаа-биле дузалажып турганы илдең-дир.

1949 чылда колхоз турустунуп турда, ооң баштайгы үндезилекчилериниң бирээзи Шаратай, ол колхозту «Коммунизмче орук» деп адаан, даргазы Сендец Хүргүл-оолович Монгуш, оралакчызы Шаратай Монгуш.

Шаратай колхозтуң оралакчы даргазынга, арбан даргазынга ажылдап, чоорту хөй кадарын эгелээн кижи. Хөрлетиниң Сарыг-Хая баарынга чайлап чыдырывыста, ойларның колхозка салган малын алыры-биле кожуундан Эртине деп дарга баштаан алды хире кижи келгеш, малын үзүп турганын көрген мен. Монгуш Шаратай өөнүң ишти-биле 1970 чылдарга чедир колхозтуң хоюн кадарын, үш он чыл хиреде колхозка муң-муң хойну өстүрүп бергеннер. Олар чыл бүрүде эки көргүзүглерлиг болуп, шаңнадып, мактадып келгеннер. Монгуш Шаратайның кылбас-тутпазы чок, черле онзагай кижи. Күзүн диниң үеинде шуут олурбас.

Олар пенсия ашкыже кадарчылааш, кодан хоюн оглу Аржай-оол, керни Татьянага хүлээткеннер. М. Шаратай дугайында бижээш, ооң ажы-төлүнүң дугайын допчу киирзе ажырбас боор. Оглу Аржай-оол— колхозтуң баштайгы трактористи. Трактористеп, малчыннап-даа мораш, эки көргүзүглерлиг чораан. Эки ажылы дээш Москва, Ленинград-даа четкен, уруу Бичии тудугга ажылдап чорду, оглу Мөңгүн-оол — мурнакчы чолаачы. Кожуун, сумунуң депутадынга соңгудуп-даа шаг болду. Аржай-оол, Бичии алышкылар — ам пенсионерлер.

Улаатай аржаанын ооң чоок-кавыда чурттакчылары Шаратай аржааны дээр турган болгай. Ам сөөлгү үеде харын Улаатай деп адай берген чүве. Улаатайны тыва дылче очулдуларга Теректиг дээн. Терек ыяш ында хөй боорга, ындыг ийикпе, ол ат ынчаар тывылган дээр. Улаатай аржаанын Шаратай Сайлыкайовичиниң ады-биле адаза деп чон күзен турар. Өөр кожуун, Солчур суму чагырганы тускай шиитпирден үндүргеш, Шаратай аттыг аржаан деп адаза кандыг ирги?

Кызыл-оол МОНГУШ.
Солчур суур.

Тыва Республиканың Дээди судунуң улуг залы. Суд чорудулгазын даргалаан ТР-ниң Дээди судунуң кежигүнү дуржулгалыг юрист Х. Г. Файзуллин, улус төлээлекчилери З. М. Лакпа, Л. Т. Федорова, судтуң секретары И. Ю. Проскурня, хелемечи М. В. Бүрүлдей, прокурор — күрүне ялалаашкынын деткээн юстицияның чөвүлекчизи Б. Н. Лищинский, болчукчулар М. Х. Назыты, Н. А. Габдрахманов, Ө. Н. Ооржак боттарының олуттарын ээленкен.

Судка кирген кончуг аныяк тыва оолдар боттарының олуттарында куду корнун алган олурлар. Оларның ээлээр ужурлуг олудун көөрге, коргунчуг: улуг салаа хемчээлдиг демир-биле кажаалаш, эжиин улуг кара шооча-биле дуглаан шаараш кажаада узун сандайлар. Судтаттырган кижи бүрүзүн чепсектиг ийи шагдаа кадарар чурумнуг чүве-дир дээрзин билдим...

...Олар кымнарыл? Чүү дээш чүнүң ужун оларны буруудадыр, судка киирген-ил? Кымнарыл дээрге, 1975 чылдың ноябрь 3-те төрүттүнген Арбак Алексеевич Тавакай, 1973 чылдың июль 24-те төрүттүнген Артем Хирлигбейович Ооржак, 1967 чылдың май 18-те төрүттүнген Антон Дючюрович Саяа-дыр. Судка кирген дөртку кижи 1975 чылдың октябрь 3-те төрүттүнген Аяс Львович Сандю 1996 чылдың октябрь 26-ның дүнезинде болган дерзин, дээрбечи, өлүрүкчү үүлгедигте кириштээн, ынчангаш хол үжүү-биле чоруп турар. Ынчалзажок ону Россия Федерациязының 1960 чылдың октябрь 27-де бадылаан Кеземче кодекизиниң 218 үүлү-биле буруудаткаш, судка киирген.

Дуржулгалыг юрист Х. Г. Файзуллин суд чорудулгазының демократтыг нормачижээн чигези-биле сагып, талаларның эрге-ажыктарын ылгай көрүүшкүн чокка барымдаалап турарын хамыктың мурнунда онзалап демдеглээр бодаан мен.

Суд залынга олураргa, кижиниң сагыш-сеткилинге янзы-бүрү бодалдар кирип, нарын айтырыгларның тургустунуп келирин биживес аргам чок. Кым-даа кижи херектен азы өлүрүкчү болуп кажан-даа төрүттүнмес. Янзы-бүрү байдалдарның, чылдагааннарның уржуунда кошкак кижилер кем-буруулуг орукче чоортту кирер, медерели өскерлир болгай. Үндезин национал-дың эвээш эвес аныяк оолдары үүге кем-херектерни үүлгедип, судтадып турарыл? Кандыг хамчыкка таварышканнары ол, канчап барганнары ол? Үүгле моңу безин суд залынга бодаарга коргунчуг-дур.

Судтадып турар оолдарның ада-иелериңе, төрелдерінге, чоок кижилерінге бергезин билип олурдум. А чалыы назынындан чарлып, дерзин, араатанзыг езу-биле өлүрткен шагдаа ажылдакчызы Юрий Михайлович Блинниковтуң, бензин бээр станцияның оператору турган Андрей Алексеевич Михальченконуң улузунга ооңдаа берге...

Судтаттырып турар оолдарны кем-херек үүлгедиринче чүү чүве чыгапканыл? Олар аштаан бе, түрээн бе? Чок! Олар аштаваан, түревээн болгаш амыдыралдың бергезин чурттап эртпээннер. Ам берге байдалга боттары база таварышкан. Кем-херекти кылган соонда, хоойлу мурнуңга харыылаар, ялага онаажыр апаар. Арбак Тавакай аштаваан, түревээн турган. Ол өөренирин, ажылдаарын, ак сеткилдиг чурттаарын күзевээн. Чаңгыс черге орта ажылдаваан. Чиик амыдыралды, тодаргайлаарга, өскелериңе күсели-биле чурттаарын күзей берген. Кем-херекти үүлгедирде, ол чээрби бир-ле харлыг турган.

Халаптыг хамчыкче — кем-херек үүлгединиң оруунче чамдык аныяк кижилериниң кирген чылдагааннарын айтырын оралдажып көрейн. Бирээде, хайлыг арагалаашкын, чыдыг чашпан бажы ышкаш, кижиниң медерелин эттинмес кылдыр үрегдээр наркотиктиг бүдүмелдерни ажыглап турары. Шаанда, 1921 чылдың мурнуу чарыында Чөөн-Хемчиктің болгаш Улуг-Хемниң девискээринге кыдат шериглер турган. Оларны эдерип келген кыдаттар кара-таакпыны тыруткаш, дымаа-чараазы төктү берген чыдарын улуг назылыг кижилер чугаалаар чүве. А тывалар ынчаарда кол нуруузунда үжүк-бижик, эртем-билиг чок турган-даа болза, кыдаттарның қара-таакпызын кым-даа тыртпаан. Ол үениң тыва кижилериниң медерели ол хире бедик турган деп бодаар мен. Ам дээрге, аныяк кижи бүрүзү бодунуң шаа-биле эртем-билиглиг-ле болгай. А ол хирезинде-ле арагже, кара-таакпы аймаанче чамдык аныяктарның сундукканы дыка коргунчуг-дур.

Чазый-чилби, ажырымчы, хоптак, адааргак сеткил эвээш эвес кижилерни кем-херек үүлгедиринче киирип турар. Рынок харылзааларының тургустуварының нарын байдалдарында үптээшкиннериниң, дээроедээшкиннериниң, өлүрүкчү чоруктуң көвүдеп турары кымга-даа чажыт эвес.

Ийиде, өг-бүлеге болгаш школага, өске-даа өөредилге черлерінге кижизидилгениң кошкаа дыка багай салдарлыг дээрзи кымга-даа чажыт эвес боор. Үште, чонну, ылаңгыя аныяктарның эрге-хоойлу культуразының чавызы деп бодаар мен. Хоойлу билбейн, кем-херек үүлгеткени дээш харыысалгадан хостаар эвес. Аныяктар ортузунга хоойлу-дүрүм тайылбырын калбартыры шагда-ла негеттинип келген. Американың Каттышкан Штаттарында бичии оолдарны, уруглаңы чеди харлыында хоойлуга өөредип эгелээр ышкажыгай. Россия Федерациязының чаа Кеземче кодекизиниң долу бижимелин 1998 чылдың дургузунда Тыва дылга 10 муң экземпляр тираждыг кылдыр парлаар дугайында тускай доктаалды Тыва Республиканың Чазааның чоокта чаа хүлээп алганы дыка үүлдүг. Аныяктарның хоойлу-дүрүм кижизидилгезинге ол-даа эвээш деп санаар мен. Ынчаарга Тывада аар кем-херек үүлгедишкиннериниң, дээрбедээшкиннин, харын өлүрүкчү чоруктуң шоолуг чавырылбайн турарын барымдаалааш, өөредилге черлерінге, школаларның оодала үстүкү класстарынга «Күрүне болгаш эрге-хоойлу» деп эртемни өөредилге программазынга албан киирерин саналдан тур мен.

Суд чорудулгазында кол бурууга онаашкан А. А. Тавакайны чижекке ап көрээли. Ооң болгаш өөрүнүң үүлгеткен херээнге хамаарыштыр ацаа онаар яланы ол кажан кем-херек үүлгедирде, тодаргай билип турган бе? Чок. Үүгле башкайгы истелгениң үеинде, суд чорудулгазынга билген. Россия Федерациязының үстүнде демдеглээним Кеземче кодекизи-биле А. Тавакайны буруудаткан үүгле ийи чүүлдерин безин сайгарып көрээли. Ол дээрге ук Кодекстің 102 үүлүнүң «а», «з» аңгылары-дыр: аартадыр байдалдарда өжегерээн өлүрүкчү үүлгедиг дээш сестен он беш чыл чедир хуусаада хосталгазын казын кезедири азы шаажылап өлүрери хоойлуда көрдүнген. А. Тавакайны буруудаткан база бир үүлдү көрүптээли. Ол дээрге, ук Кодекстің 191[2] үүлү-биле көрдүнген кеземченің харыысалгазы-дыр. Ында мынчаар айыткан: «Шагдаа ажылдакчызы азы улусчу дружинник албан-хүлээлгезин күүседип азы хейниитиниң корум-чурумун камгалаар талазы-биле хейниити ажыл-чорудулгазын кылып турган үеде оларның амы-тынынче халдааны дээш — беш чылдан он беш чыл чедир хуусаада хосталгазын казын кезедир, ийи чылдан беш чыл чедир шөлүүр, азы ол чокка, а онаа аартадыр байдалдар барда — шаажылап өлүрер». Россия Федерациязының 1962 чылдың июль 25-те Хоойлузу-биле ону доктааткан.

*Суд залындан репортаж*

# КАНДЫГ ХАМЧЫККА ТАВАРЫШКАНЫ ОЛ?

Чамдык кижилер кем-херек үүлгедирде, «туттурбас оор оис» деп оларның хоозун кордалы дыка айыылдыг. Кем-херек үүлгедишкиннери домей-ле илерей бээрин амыдырал бадыткап турар-дыр. Ынчаарга чамдык аныяк кижилерниң ажыл чогу, оларның амыдыралының таарымчалыг кылдыр тургустунмааны — кем-херек үүлгедиглериниң база бир чылдагааны болуп турарын айтыр апаар. Ажылдаар, ооренир хөөнү чок, аварадыкчы хөөннүг чамдык аныяк кижилерниң бары база хомуданчыг. Олар ада-иелериниң, күрүнениң күсели-биле амыдыраарын оралдажып чоруур.

Кандыг-даа кем-херек үүлгедишкиннерни баш бурунгаар болдурбас төлээде, бүгү чылдагаанларны чайладыры, кем-херек үүлгедишкиннеринге, бирги эәлчегде айыылдыг, аар кем-херек үүлгедишкиннеринге удур Тываның бүгү чонунуң, хейниитизиниң езулуг дайынын чарлаары негеттинип келген-дир деп түннелди суд залындан бо репортажка бижиири эргежок чугула деп бодаар мен. Тыва улустуң шагдан бээр мындыг үлегер домаа бар: «Эргээ өөредириниң орнунга, бергеге өөрет!» Ool-даа, кыс-даа ажы-төлдү чажындан шыңгыы тудар, күш-ажылга чанчыктырар ада-иелериниң ажы-төлү кезээде төлептиг болур. Шылгарангай башкы Антон Семенович Макаренконуң дараазында чагыын сактып көрээли: «Кижиниң кижизидилгези ооң үш айлыг назынында эгелээр ужурлуг, ынчанмас болза, озалдаанның ол, ие».

Суд чорудулгазы үргүлчүлеп турар. А кандыг шиитклди үндүрери, чарлаары — үүгле судтуң эргези-дир.

Алексей ДУГЕРЖАА.
«Шыныың» тускай корр.

## ХӨНҮВЕСТЭЭН ЧЫРЫК

Дүн-хүн чок турум чырыкты бисче киирген-ниңге кара-хөлчүлер дыка өөрээн бис, ылаңгыя Президентивис Ш. Д. Оржакка. Ынчалза-даа бо хүнге дээр электри чырыывыс өөделевейн туруп берген. Кыска хуусаа иштинде буу-хаа кылган болгаш эгезинде Ак-Довурак-биле суур аразынга шөйдүнген электри шугумунга үрелиишкиннер тургулаан, ону электриктер чоорту эдиптер деп идеген турган бис, ол бо хүнге чедир долузу-биле кылдынмайн турары хомуданчыг.

Суур иштиниң эрги бажыңнарының чартык үүс чыл ажыг болган карты ирип, курган каан, малгаш иштинде электри удазынарын ам-даа чедир чаартып солуваанындан үзүктелишкин чырыктың турум ажылдаарынга шаптыктап турар. Ол ышкаш бичии-ле хат хадыырга, дөзүнден (хонрайдан) өжүрүптери чаңчыл болган. Хат-шуурганны доктаадыр, дозуп шыдаас болгай бис, ол дээрге бойдустуң чаяап кааны чаны-дыр. А бо арай деп киирип бергени чырыкты септеп-селип, эдип алыр арга турар болгу дег.

Ак-Довуракты электри четкилериниң ажылдакчылары ону өжүрүп, чырыдып ойнап турбайн, ооң кайда үрелик черин, чылдагаанын тыпкаш, дарый кылыр үези келбээн бе? Бир хондур, хүнзедир азы каш-даа хүн улай чырывайн баар, чамдыкта хат чок-даа турда, өжүрүп каарының ужуру безин билдинмейн баар. Бисте бажыңнарда телефон харылзаазы чок. Чырык өжерге, амыдырал биске бергедей бээр-дир. Дүне үс дең кыпсыр дээш, хлеб чаап чип орган хензиг үзүңүдаа ажыглаар ужурга таваржыр, аъш-чем дүрген белеткеттинмес. Соодукчуда аъш-чем үрелир, газ кымда-даа чок, Чырыкка идегээш, эът кадырбастай берген бис, мурнунда болза хеңмелеп аар турган.

Электри дузаазы-биле чүнү-даа кылыр кижи турар. Кандыг-даа сагындырыг, медээ чок, кажан чырып кээри-даа билдинмес— хөнертен шимеш деп каары өлдеп. Ооң-биле телевизор база ажып каар, чалгаарачыы мырыңай денген каар.

Шак бо чаңчыл болган чырык аарыы кажан орталаныр чүве ирги?

Сергей КҮЖҮГЕТ.

*Дүвү чок калчаа далай*

# САГЫШ АННЫ БЕРБЕС КЫЛДЫР

**«Иелер ижер, ажы-төлү ижер, адалар кем-херек үүлгедир. Медицинага кара чаңгыс айтырыг: шак ындыг арагчылардан кандыг салгал төрүттүнерил... Улуг күрүне болганывыста, биске бюджет эргежок чугула, ынчангаш акша дыка-ла херек, бо езу-чурум уламчылаар болза, он беш чыл эртерге, кым ажылдаарыл, күрүнеже кым акша киирерил? Күш-ажыл, үлетпүр? Шыр, долу бюджет чүгле күш-ажылдың болгаш үлетпүрнүң ачызы-биле тургустунар. Ынчалза-даа арага садар черлер, ону ижер кижилер турда, беримеелиг күш-ажыл туруп болур бе?»**

Сагыш човаашкын, кичээнгейлиг хайгааралдан үндезилеттинген ук одуругларны орус чогаалчы Федор Михайлович Достоевский 1870 чылдарда бижээн дээр арга чок, ол кичээндириглиг сургаал сестерде көдүрүп турар айтырыг чүс чээрби чеди чыл эрткенде тыва чонну мурнунга чидии-биле тургустунуп кээр дээрзи кым-бир кижиниң бодалынга хамаанчок, дүжүнге безин кайын кирген деп.

## ХОРАН БАР БЕ?

«Араганы ишпейн канчаар, хоран холуп каан эвес» дижип ырлажырывыс кожанга эртемденнер мындыг харыыны берип турар: араганың тургузуунда этилдиг спирттен ацыда, ооңдаа өске хоралыг бүдүмелдер бар. Бир-ийи дашканы ижиптерге-ле, ижин-баар изип, баш дүүнейни берген ышкаш болур. Үүге дизе кижи иштинге 3-4 минута эртерге-ле, хан-биле холужа бергеш, эвээш-ле дизе 5-7 шак иштинде организмден үнмес. Араганың оон өске артып калган хоралыг бүдүмелдери үштен, беш хонук чедир мага-ботка чоруур. Ол үнмээн шаанда катап-ла арага четтирип алыр болзуңарза, ол бүгү чыглып чоруп-чоруп, хоочурааан аарыглар болуп хуула бээр. Россияның профилактиктиг медицина төвүнүң дыңнатканы-биле алырга, хенертен үүрээ турупкаш өлгеннериниң 30 хуузу айылга таваржырының мурнунда хөй арага ишкен дээрзин тодараткан. Чехословак эртем ажылдакчылары бир эвес чолаачы рейс үнериниң мурнунда бир кружка пиво ижиптер болза, орукка озал-ондак болурунуң 7,150 грамм водкадан 30, 300 граммдан 130 катап айылы бар деп түңнээн. Тус материалды белеткен тура, республиканың наркология диспансериниң кол эмчизи Тамара Васильевна Ширижиктен тыва арага хоралыг бе деп айтырарымга, агаар-бойдус, экологтуг байдал, бистиң салгалдың ажыл, амыдыралы, чиир чеми улуг өскерілгелерге таварышкан болгай, ынчангаш сүт арагазы кызыл, ак арагалар-биле бир дөмей организмге хораны чедирип турар деп тодаргай харыыны берди. Мен бодум хуумда араганың эң улуг айылын кижи бүрүзү кончуг эки билир деп бүзүрээр мен: өгбүлеңер, кожаларыңар-биле кады олуруп алгаш, силерниң бичии сууруңарда азы кудумчуларда неже өлүрүүшкүннер, оор-суук, алгыш-кырыш, озал-ондак болганын санаптыңар, сактып чүгаалажыңар, буруудадыңар.

## БУРУУ БАР БЕ?

ТР-ниң Күрүнениң статистика эргелелиниң медээзинден алырга, эрткен 1996 чылда арагадан хоранналгаш олгеннериниң саны 153 кижи болган. Маңаа кымны буруудадыр бис? «Адрестерни», оларны соксадыр талазы-биле ажылды сулараткан эрге-чагырга черлерин, шагдааларны бе, ол чоп, ынчалза-даа садыгда турган арага халып келгеш, кижиниң аксынче ага бербес болгай, ону үүгле хөңнүң, турац, акшац шаа билир. Ынчап кээрге, бир хүн ишкеш соксап каары үүгле сенден хамааржыр-дыр. Ийи-үш хүнден эртиргеш, айның үжен хоонунда «будуу шелип каан, сербээ» чоруп турар болзуңарза, арагадан аараан-дыр силер. Ол хаак-даа болза кургаар ойлуг, арагадан угаанныг кижи чүге адырлып ап болбас деп? Республика эмнелгезиниң эмчилери бо талазы-биле тускай план езугаар кожууннарже үнүүшкүннерни организастап, арагадан эмнедип алыр күзелдиглерге ачы-дузаны көргүзүп турар. Ооң чижээгге Чөөн-Хемчик кожуундан алган сан-түң бо: 1996 чылда эки тура-биле 89 кижи эмнеткен. Бир чыл эрткенде, тодаргайлаарга, 1997 чылдың апрель эгезинде эрткен хыналдадан үстүнде айыттынган санныг кижилериниң чүгле чедиги катап ижипкен болган. Сезен ийи кижи кадык-чаагай амыдыралче эге базымын кылган-дыр, сезен ийи кижиниң авазы азы өөнүң ишти дыштыг, оожургалдыг болган-дыр. Оларның алботтары, ажы-төлү дээш өөрүүр ужурлуг бис. Олар бистиң аравыста...

## АРАВЫСТА КАДЫ ЧОРЛАР

«Аарыг хаан өргээзи-даа, карачал кижиниң «адырыдаа дивейн, кирип кээп болур» дээн үлегер чугаада ханы утка бар. Арага база ындыг, шөлээ-чөпшээрел чокка кирип келгеш, ону өрү тудуп, мурнадыр болза ат-алдар, өг-бүле, ажытөл, эш-өөр чок каан болур бис. Аныяк чараш оол-кыс-даа, кылаң тас кылдыр чурттап олурар өг-бүлелер-даа, бедик албан-дужаалдыглар-даа боттарының аарыын, чазыын, хандыкшылын тиилеп ап, аравыста кады чорлар. Дашкаларны көдүрүп тура, чанывыста турган уругларывыс багай үүүлче сагыш анны бербес кылдыр, «мээң авам-ачам эң-не чараш, кымдан-даа дээре, кончуг угаанныг, олар бисти камгалаптар» дээн ынанылган, баш бурунгаар-ла биске хайырлаанны ынакшылдан, бүүрелден туттунуңар, ону шынзыдыңар — арага ишпецер, шегленер, чонум.

Галина МАСПЫК-ООЛ.

*Орук демдеглели*

# «НАЙЫРАЛДЫҢ НАЧЫНЫ»

## 1. Ооң салыышкыны

Ийи койгун атпас дижир. Тыванның эң ырак, ооң кадында каа-даа: ырак-чоокка катаптавас бойдус чурумалдыг, онзагай булуну Мөңгүн-Тайга чоокку хүннерде хары угда «үш койгун боолап», алды, ийи туржук. Бирээде, кожа-хелбээ моолдар, Тыванның девискээринден дашкаар тываларывыс киржилгелиг, ындыг болганындан ийикпе, «Найыралдың начыны» деп чоргаар дынналыр байыр-найыр ийи хүн үртүлчүледи. Ол бо удаада кожууннар араазының «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң шанналы дээш болуп эткен болзажок, шүүлген мөгеге республиканың Арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар ассоциациязының президентизи В. Д. Хемер-оол кол шаннал — япон «Фунай» дээр өңнүг телевизоону тывысты. «Шөлдүң» ээлери Ш. И. Намы баштаан Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазы аңаа ушкашты.

Ийи дугаарында, мөгелер аразында республика чергелиг «Эрниң эрези» конкурс баштайгы хүн кежээ кожуунның Культура бажыңынга болуп эрти. Амгы үени алырга болза, өртек хоомай эвес – 10 муң рубль болзажок, клубта «чудурук сыңмас» деп болур. Үште, найысылал Кызылдан үнгеш, хүнзедир халдып келгеш, барык 500 (460) километрни эртип, Мугур-Аксынче кирип оруңда «ССРЭ-нин 60 чылы» деп каан, бижимелдиг үткүп алыр соязхоз (ам «Малчын») ол-ла хонуктарда 40 харлаан байырлалын эрттирди...

Бодум амы-хууда аңаа дерт удаа четтим. Даады самолет-биле. Орук узак бол. ооң экизи ындыг турган боор, ам кол аргыжылга шагның дерт эргилдезинде автотранспорт апарган. «Өөренген чаңын канчаар — өртээр эвес, баглаар эвес», база-ла аэропортка барган: ужар-хеме ушпас, агаар багай эвес, а пассажир чок. «Дорттаар дээш тос хонуп», болур-болбас самолет манап, шак туржук, каш хонук хөлестеп орбас магалыг болган шаг бо. Президентивис Ш. Д. Ооржактың чону дээш сагыш салыышкынының бир херечизи бо ыйнаан.

Бо оруктуң он чыл хире туттунгаш, ажыглалга дарый киргенинге улуг үлүг-хуузун киирген, ам бо адап-сурап бар чыдарым «Найыралдың начыны» мөөрейни ужуктап каан, оон туржук, огурец чергелиг погааларны ол хат-салгынныг черге тарыткаш уттунмас дүжүттү алган, тус черниң туйбузу-биле ККБ чергелиг улуг тудугларны туттуруп эгелээн турган бир дарга барын мурнунда-ла дыннаан мен. Кызылга техникум доокаш, бодум чуртум — бозагалыг Эрзинге агрономнал келгениндан бээр ооң-биле таныш мен. Агроном, колхоз даргазы, көдээ ажылагый эргелелиниң начальниги, партия райкомунуң секретары, адактың соонда СЭКП Тыва обкомунуң секретары. Ам-даа ажыл болгаш назын үезинде бо кижиниң эткен оруу ындыг. Чугаа үстүнде адааным Хемер-оол дугайында чоруп турарын ылаңгыя мөңгүн-тайгажылар эскерип кааннар боор.

— Даңгаар кызыгаар кожууннарга ажылдап чордум — деп, ол хөөрээр кижи: ийи кызы Моол кызыгаары — Эрзинге төрүттүнген, оглу Бурятия-биле чердевискээри кожалашкан Тожуга төк кээп дүшкен, Хакасия-биле чергелешкен Сүт-Хөлге ажылдаан. А Мөңгүн-Тайгалап моол Өлгий хоорай, алтай Кош-Агач суур. «Ала бениң кудуруундан хылдап алган дошпулуурум...» деп уяранчыг бөдыргылаар өске чуртта хан төрел Цэнгэл сумузунда тыва утба-дуңмаларывысче саат чокка чеде берип болур.

## 2. Элдеп-эзин эскериглер

«Думчукка тулганда бызаа сугжу». Ботта хөлге бар-даа болза, бензин чок, дорту-биле чугаалаарга, бир муң километрге машинаның «суксунун» хандырар кошчул-хөреңги омаа-хоң. Ынчалзажок ынаар чедер күзел күштүг. Бо-ла дарганың дүгээ кожуун баштап турган үезинде сөөлгү чораан болдум. Идеегел-биле ужураштым. «Ушкарып» алды... Чер кыры-биле: эргидаа, чаа-даа оруктап Мугур-Аксы четкен эвес, амыхууда меңээ узак орук арта кыска кылдыр сагындыржык. Чаңгыс ээр-дагыр ыяш эвес, демир-бетон көвүрүглериң хөйүн. Саглы бажын бөзин эге баштай эрткеним ол. Шагда орук кылыкчыларыныңчем төнерге: «Сарыг кызаа-даа келди, сарлык эъди төндү» дижип турганы кызааны-даа көрдүм. С. Сарыг-оолдуң Арзайтының Аржаанныг-Хеми бо агып чыдыр. «Тыва кежиглеп» кешкеш, «Моолдуг хемни» өрү чоктааш, арт кырындан ак-ак шаажаң дег, моол өглерни, Сагил сумузун дураннаи көрдүвүс. Тыва Саглы биле моол Сагилдиң аразы ыл ында чорбадыве. Аттыг, чадаг аралажын болур.

Владимир Думатович «тумат оруунуң» езулуг кодан чыдар кокпа бүрүзүн билир кижи болчуш. Неделяның ийи хүнүн ол ыяап-ла маңаа эрттирер турган. Кайы шенекти чаза тепсип турганыл, кайы кызааны алгыдар дээш трактор-техника-биле буза үстүрүп турганыл — дээш, ол салаа-биле айтыл турган чугаалап, көргүзүг чор. Ооң кайы булуң артында кандыг кыштаг барын, ээзи кымыл дээрзин ам бөзин пат билирин кайтадым. Эки кылган ажыл— өлеп читпес алдар! Ооң хаядаштыг Мугур-Аксынга ногаа тарылгазын, ырда кирген Чеди-Тейге туйбу бүдүрүлгезин канчаар организастап турганын айтырдым... Ам эм-тайга Чөөн-Сибирьде ең бедик шыпшык — Мөңгүн-Хайыракан дөо-ле бүгү боду агара берген, бажын булут аржыылданыпкан чоргаар сүрлүг тур.

Даг-даш оюп чораан, демги-ле чериңге биче өрүлүдир үнүп келир дыйлагар орук дургаар сарлык-ла сарлык. Оларга көөрде, тарбаганнар эвээш. Кинога оларны тырттырып турувуста, ГАЗ-66-лыг улуг лейтенант, шокар-ыяштыг биче сержант ийи шагдаа келгеш, ак пос чайып дузалаштыы. Сүржүп, хербектежип, оттап турар тарбаганнарны көөрге, чаптанчыг. Улуу хава ыт-ла. Ырда кирген Чеди-Тейни база-ла бедик тей кырындан чоок көрүп, ылавылап, санадым-даа. Ылап 7 тей. Ийи кыдыындаалары шала бичежек. Өске бежи бирээ бирээзинден улуг. Аңаа турган туйбу бүдүрүлгезинден ам чүү-даа артпаанын дыңнаарга, сеткилге эпчок чорду. Биеэги теплицадан чүгле ээтпек демирлери мал сеги дег, шаарара берген тур. База орукта Мөңгүн-Тайга кожуун деп каан тыва, орус ийи улуг бижимелдериң чамдык үжүктериниң чүгле орну арткан, а өскелери өзиирик кижи дег черде ушкан чыдары каракка иле. Ынчалзажок, дүндүктен мал хараар туруглар сеткилим сергетти.

Ынчап чорааш, аэропорттуг, райполуг, милициялыг, хөгжүм школалыг алдыы суурга хап кирип келдивис. Ийи суурну тудуштурган Каргы хемни кежир салдынган, кижи кылаштаар ыяш көвүрүгнү кулажылап хемчээп көрдүм. Улан-Баатор чанында Зайсан даап өрү үнери-биле барык дөмей чорду ийини таптыг-ла 425 базым. Ол чүгле көвүрүгнүң боду, ийи кыдыында чадалар чокка аан. Чамдык улус Чөөн-Сибирьде алдаржаан, далай деңнелинден чурт чуруун езугаар 3976 метрге дец, ам меңгилер улам кылыннаан ужурундан 4 муң шагда чеде берген Мөңгүн-Тайга дег, дем көвүрүүн база бүгү Чөөн-Сибирьде ең узун чадаг кижи көвүрүү дижир болду. Билбес мен. А Тывада-ла ылап чогун чер кезиир корреспондент кижи болгаш билир мен.

База бо бир фронтуже, Ада-чурттуң Улуг дайынынче ашаан, акыын, дуңмазын чаа үдепкеш, оларының соондан аржыылын чайып, ханы бодалга алзып, куду алзы көрүп алган турар аныяк хөрээжен кижиниң мөңгүннелчек, сүрлуг, бедик тураскаалы көдээ булуңнарда туржук, Кызылда бөзин чок деп аашкынын болур мен. Мөңгүн-тайгажы хоочун тыва шүлүкчү С. Молдурга ында мынчаар шүлүктеп каан чоржук:

Сеткилиңер чоннуу чораан,
Чаяалганар база чоннуу...

## 3. Ужурашкыже, Мөңгүн-Тайга!

Концерт, ыры-хөгжүм чокка, кандыг байыр эртип турган. Июль 18-тиң кежээзинде байырлалдың концерти улуг, биче улуска деп ийи удаа болган. Аңаа тус черниң ыяңгылыг ыраажылары — халышкылар Ульяна, Хунан-Кара Хертектер, билдингир тыва композитор Базыр-оол Чүлдүм-Сүрүң, сыгытчы Ангыр-оол Хертек оларныңкиржилгези-биле концерттер бедик деннелге эткен. «Найыралдың начыны» байырлалдың угланыышкыны концертке бөзин тода билдинип орар чорду. Якут, тыва танцы-самдан эгелээш, орус, моол ырыга чедир кандыг-кандыг күүседиглерни чок дээр.

Чары мунган Тожу кызы Чазыларже чоруй-ла баар,
Шары мунган Хемчик оглу
Шаттан харап чыдыг-ла каар — деп ырлап чоруур Мөгөн- Буренниң Ыймааты чурттуг «Саян» ансамблиниң хөөмейжизи Алдын-оол Севек, ыраажы Мариана Айыыш база мында.

Концерт соонда артистер ам боттары көрүкчүлерже шилчий берген. Кезек чапсар соонда, «Эрниң эрези» конкурс мырыцай дүне 12-1 шак аразында дооступ, 18-те эгелээш, 19-та доозулганы ол. Таңды, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Кызыл кожууннардан 11 мөге тиилелге дээш туттуп кирди эвеспе. Кежээнин, концерттин-даа башкарыкчызы Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазының культура килдизиниң эргелекчизи аныяк кыс Ульяна Монгуш мөөрейниң ажыттынганын чарлааш, эге баштай «Эрниң эрези-1995»-тиң тиилекчизи Алдын-оол Кууларны сценаже чалаан. Улаштыр Хөндергейден Вячеслав Ондар, Сүт-Хөлден Кайгал-оол Донгак, Сукпактан Владимир Седен-Хуурак дээш, күдер эрлер шупту чыскаалыпты.

Мөөрейниң бирги кезээ— таныжылга. Дараазында «Караоке по-русски» деп дамчыдылгада дег телевизорда бижиктер чаза номчуп ырлаары. Ийе, кижи бүрүзү. Кандыг-даа ырыны шилип алганнар бар. «Москва адаанның кежээлериндеи» эгелээш, бичии чаштарның «Шивижегижинге» чедир. Оон дегере ынак тыва ырларыл ырлап күүседир дээш даалга-ла хөй. Чидаг демиселдиң түңнелинде, көгү-шыгы хөлбелчиннээн Хөндергейден башкы, спорт мастери Вячеслав Ондарны «Эрниң эрези-1997»-нин тиилекчизи кылдыр чарлаан. 3-4 хонук болуп келген хөл-шыдыраага, хол бөмбүүнге маргылдаалар, уран-шеверлер делгелгези адакталган.

Ам байырлалдың төнчү кезээ — «Эрниң үш оюну»: аът чарыжы, мөге хүрежи, ча-согунуң баштайгы ийизинче чон шуушкан. 120 аът чарышка белен. Оларны Мөңгүн-Тайгадан аңгыда, Өвүр, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Бай-Тайгадан эккелгилээн. Узак болгаш челермаңнаар аттардан мурнунга Бай-Тал аттары, аныяк малдардан Өвүр кожуунның аъды эткен.

Черниң хериизинден ийикпе, чарлап дыңнатканын езугаар 128 эвес, а 98 тыва, моол мөгелер хүрешкен. Владимир, Аяс, алышкылар, Алдын-оол Куулар, Чимитей Куулар, Сангак-оол Ооржак, Федор Куулар, Владимир Седен-Хуурак дээш, хорам мөгелер бар. Артында кыс чарлакчы билдингир тыва мөгелерге тураскаткан одуругларны улай-улай номчуп орду, улур чогаадып-даа турар-ла. Чижээ:

Аптара дег хөрээ делгем,
Артында-ла кежегелиг,
Аваның төрээн оглу
Алдын-оол-даа октаар-ла боор...

Ийет, Алдын-оол онатларын октаза-октаза, үжүүрлешкен, Аяска арай дыынмаан. Кежээкинин беш шакта эгелээш, орайтадыр доозулган улуг улус араазынга тыва хүрешке ооң эктинге эннежир кижи амдыызында Тывада чок дээрзин арзылап мөге Аяс Монгуш база дагын бадыткады. Элээди оолдар аразында 32 бичии мөгелерден Өвүр чурттуг Эдик Донгак шүүлген.

Начын мөге илереткен
Найырывыс доостун туру,
Аалчыларга орук-суурга
Аас-кежиин күзеп, йөрээл!

—деп демги-ле кыс ун бисбиле ээлдек байырлашты. Четтирдивис! База катап ужурашкыже, мөңгүн-тайгажылар, Мөңгүн-Хайыракан, Саадак арт-сыны, Ак-Баштыг!..

Седип МОНГАЛ.
Мугур-Аксы — Кызыл.

# Чарлалдар бюрозу

## ДҮЖҮТ АЖААЛДАЗЫНЫҢ АЖЫЛДАРЫНЧЕ

Россияның Агроүлетпүр банкызы көдээ облигацияларны сатканындан алдынган 208 миллиард рубльди АУК-түп дүжүт ажаалдазының ажылдарын акшаландырар кылдыр чурттуң сес девискээрлеринче чорудуп эгелээн. Ындыг шинтирни ведомстволар аразының тускай фондузунуң чөвүлели чоокта чаа хүлээп алган. Ынчаарга ол акша-хөреңгилерни Россияның сес девискээрлеринге бээр: олар көдээ облигацияларны парлап үндүрген турган.

Көдээ облигацияларны бүрүн тараткан сөөлүнде 6 триллион рубль кирер ужурлуг. Ол түң киргиже чедир көдээ ишчилериң 1997 чылда дүжүт ажаап алышкынын чиигелделиг чээлилер-биле хандырар сорулга салдынган.

### АЖЫКТЫГ НЕГЕЛДЕЛЕР ЕЗУГААР ДЕПОЗИТТЕР (ШЫГЖАМЫРЛАР)

Шыгжамырларны эң-не ажыктыг негелделер езугаар юридиктиг эргелиглерден Агроүлетпүр банкының Тывада девискээр салбыры хүлээп ап турар.

**Шыгжамыр** (депозит) кылырының ажыктыг негелделериниң дугайында Агроүлетпүр банкының Тывада девискээр салбырындан тодаргай билип ап болур:

**Ооң АДРЕЗИ:** Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, 37-А, «Саян» универмагтың девискээринде, телефону 3-44-95.

Агроүлетпүр банкының Тывада девискээр филиалының салбырлары Туранда, Чадаанада, Суг-Аксында, Хандагайтыда, Тээлиде, Эрзинде, Сарыг-Септе, Самагалдайда, Тоора-Хемде, Мугур-Аксында, Кызыл-Мажалыкта ажылдап турар.

Агроүлетпүр банкының Тывада девискээр салбырының парлалга албаны.

*Харылзаачылар*

## КОЖУУНГА ЭРТТИРГЕН

Чөөн-Хемчик кожуунуң девискээринге барын кожууннарның харылзаачылары ажылдакчылары байырлалын демдеглеп эрттирген.

Аңаа Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик кожууннарның харылзаачылары чыглып кээп, оюн-тоглаа, янзы-бүрү маргылдааларны эрттирип, дыштанып алганнар. Орта 32 мөгениң хүрежин база организастап эрттирген.

Почта харылзаа федералдыг албаның республикада начальниги-ниң оралакчызы Светлана Товаришчай чедип кээп, харылзаачларның хей-аъдын көдүрүп шаннап, мактап, Харылзаачылар хүнүн таварыштыр байыр чедирбишаан, кан кадыкшылды, өөрүшкүнү күзеп, чүве чугаалаан.

Түңнелинде Чадаананың харылзаа белдириниң даргазы Т. Ооржак сес алгаш, мооц мурнунда ангы-ангы байдалга эрттирип турганын чугаалааш, ам моон соңгаар мынчаар чыглып алыр болза солун үүведир деп, келир чылын эрттирер эстафетаны Сүт-Хөл кожууннуң харылзаачыларына дамчыдып берип, аалчыларга орук-суур эки чедип аарын күзээн.

Күдер СААЯ.
Чадаана хоорай.

## «ШЫНГА» ЧАРЛАЛ, РЕКЛАМА ПАРЛАДЫРЫН КЫМ КҮЗЕП ТУРАРЫЛ?

Бо хүннерде Тыва Республиканың иштинде «Шын» солун, өске солуннар-биле деңнээрге, ең хөй чагыдылгалыг. Орус дылда үнүп турар чамдык солуннарга бодааргa, үүрмектеп садар өртээ чиик, хемчээли улуг «Шынны» Тываның бүгү булуңнарында номчуп турар, номчукчулар ортузунда ооң ат-алдары улуг. Ынчангаш «Шын» солуннуң арыннарынга **ЧАРЛАЛ, РЕКЛАМАЛАРНЫ** доктаамал парладыры кымга-даа ажыктыг. Оон аңгыда, өске солуннар неделяда колдуунда чаңгыс катап үнүп турар болза, «Шын» неделяда үш удаа номчукчуларга чедип турар болгай. Ынчап кээрде, чарлал, реклама берикчизи «Шынны» дамчыштыр хөйну ойнап ап болур ышкажыл.

Моон соңгаар солуннуң кайы-даа арыннарынга **байыр чедириишкиннерин,** албан-организацияларның болгаш хууда кижилериң мурнундан **кажыдал илередиишкиннерин, реклама, чарлалдарның янзы-бүрү хевирлерин** көңгүс **ЧИИК ӨРТЕКТЕР-БИЛЕ** күзелдиивис-биле парлаар бис. Чамдык таварылгаларда рекламаларны орус дыл кырынга үндүрерин база бодап турар бис.

Албан-организацияларның, акционер ниитилелдериң, хөй-ниити организацияларының, каттыжыышкыннарның, хуу бүдүрүлгелериң, арат ажыл-агыйларының **удуртукчуларын, бизнесменнерни, сайгарлыкчыларны** «Шын» солун-биле кады ажылдаарынче чаладывыс.

СОЛУННУҢ РЕДКОЛЛЕГИЯЗЫ.


# АГРОҮЛЕТПҮР БАНКЪ

## «СБС-АГРО» ДЕП БАНКЪ БӨЛҮҮ

### САЛЫЫШКЫННАРНЫ КЫЛЫРЫН САНАЛДАП ТУР

**АЖААЛГА САЛЫЫШКЫНЫ**

— акша-хөреңгилерни 31 хонукта салып шыгжадыры, оларны дараазында ай бүрүзүнде бир чыл дургузунда хуусаазын узадыр;
— салыышкынны немээр;
— санаттынган хуузун ай санында төлээр арга бар азы салыкчының күзели-биле ол хууну өстүрер;
— долу ай дургузунда кадагалаттынганы дээш санаттынган хуузу-биле кады салыышкынны хуусаа бетинде ээзинге эгидип болур;
— салыышкын түңүнде кызыгаар чок.

**КАПИТАЛЪ**

— бедиткен орулга;
— демдеглээн хуу ставказы;
— хуузун ай санында азы кадагалаткан хуусааның төнчүзүнде бедиткен ставка-биле төлээр;
— салыышкынны хуусаа бетинде дедир ап болур;
— салыышкынга акшаны 3 айдан 1 чыл чедир хуусаада хүлээп алыр;
— адаккы түннү: 25 млн. рубль азы АКШ-тың 5.000 доллары.

**ПЕНСИЯ САЛЫЫШКЫНЫ**

— долдурар салыышкын;
— кадагалаар ниити хуусаазы 3 чыл. 3 ай болгашла бир катап хуузун санавышаан, немей салыр.
— бедиткен хуу ставказы.

**ДҮРГЕН ХУУСААЛЫГ САЛЫЫШКЫН**

— рубль азы АКШ-тың доллары акша-хөреңгини 1 айдан 1 чыл чедир хуусаада шыгжадыр арга бар;
— демдеглээн хуу ставказы;
— хуузун ай санында азы шыгжаткан хуусааның төнчүзүнде бедиткен ставка-биле төлээр;
— хуусаа бетинде эгидип болур;
— салыышкын түңү кызыгаар чок.

**БИЧИИ УРУГЛАРГА ТУСКАЙ СОРУЛГАЛЫГ САЛЫЫШКЫН**

— бедиткен хуу ставказы;
— немээр салыышкын;
— салыышкынны бичии уругнуң адынга шыгжадыр, ол назы чедерге төлээр;
— салыышкын хуусаазында ооң ээзи салыкчы кылдыр санаттырар;
— кадагалаар ниити хуусаазы 5 чыл. 3 ай болгашла хуузун санавышаан, немей салыышкын кылыр.

### СИЛЕРГЕ ҮНЕЛИГ БҮГҮ-ЛЕ ЧҮҮЛДЕРНИ КАДАГАЛААР БИС!

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, 37-А «Саян» универмагтың девискээринин иштинде. Телефоннары: 2-54-33, 2-51-02, 3-44-95.

Банк белүүнүн салбырлары Туран, Чадаана хоорайларда, Суг-Аксы, Хандагайты, Тээли, Эрзин, Сарыг-Сеп, Бай-Хаак, Самагалдай, Тоора-Хем, Мугур-Аксы, Кызыл-Мажалык суурларда ажылдап турар.


## СААРЫЛГА КОНКУРУЗУ

Хөй-ниитиниң чемненилге бүдүрүлгезин садар талазы-биле **СААРЫЛГА КОНКУРУЗУН 1997 чылдың август 8-те 10 шакта** эрттиреринде Кызыл хоорайның муниципалитет эт-хөреңгизин эргелеп башкарар комитеди чарлаан.

**КОНКУРСКА КИРЖИРИНИҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИ:**

— бүдүрүлгени 10 чыл дургузунда хевээр арттырып, кадагалаар;
— бүдүрүлге черин садып алган хүнден соңгаар бир чыл дургузунда күш-ажылчы коллективтиң санын хевээр арттырар;
— бүдүрүлге черин 3 чыл дургузунда чаартырынга болгаш хөгжүдеринге 50 миллиондан эвээш эвес рубль түңнүг капитал салыышкынын албан киирер.

Саарылга конкурузу-биле садар бүдүрүлге болза, Кызыл хоорайның Найырал кудумчузунуң № 68 бажыңында турар ажылчыннар чемненир бүдүрүлге чери («Восход» деп чемненилгениң муниципалитет комбинат бүдүрүлгези). Оон бажыңы тускайлаң туруп турар, чер участогунуң хемчээли 1733 дөрбелчин метр. Ажылдакчыларының саны 5 кижи. Кол хөреңгизи—39 миллион 152 муң рубль. Өске активтери—449.341.000 рубль. Чээли өрези—439.829.000 рубль.

Эге өртээ—53 миллион 700 муң рубль.

Садарының баштайгы өртээ—54 миллион рубль.

Долаа салыр түңү — 5 миллион рубль.

Конкурска киржириниң чагыын **1997 чылдың август 7-ге** чедир хүлээп алыр.

Адреси: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузунда № 32 бажың, кабинет 106, телефоннары 3-36-67, 3-27-90, 3-33-59.

## АУКЦИОН САДЫЫ БОЛУР

Кызыл хоорайның Кирпичная кудумчузунуң **№ 3 БАЖЫҢДА № 22 МАГАЗИННИ** садар талазы-биле аукцион садыын 1997 чылдың август 8-те 10 шакта эрттиреринде Кызыл хоорайның муниципалитет эт-хөреңгизин эргелеп-башкарар комитеди чарлаан.

**Ол магазиннин байдалы:**

1. Ооң бажыңы тускайлаң туруп турар.
2. Чер участогунуң хемчээли—240 дөрбелчин метр.
3. Тудугнуң ниити шөлү—186 дөрбелчин метр, ооң иштинде садыг шөлү — 110 дөрбелчин метр.
4. Кол акша-хөреңгизи — 55 миллион рубль.
5. Баштайгы эге өртээ—55 миллион рубль.
6. Салыр долааның түңү — 8 миллион рубль.

Аукцион садыынга киржир чагыгны **1997 чылдың август 7-ге** чедир дараазында адреске хүлээп алыр: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 32, кабинет 106, телефоннары 3-27-90, 3-36-67.

Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязы Тыва Республиканың Президентизиниң национаддар аразының харылзааларының болгаш иштики политиктиг айтыыглар талазы-биле чөвүлекчизи Владимир Баринович Багай-оолга ооң кады төрээни

Ирина Бариновна
БАГАЙ-ООЛДУҢ

озал-ондак үезинде мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыдалды илергейлеп тур.


Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Василий ХОМУШКУ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Вера КУУЛАР (кол редакторнуң оралакчызы), Светлана МОНГУШ (харыысалгалыг секретарь), Галина МАСПЫК-ООЛ (килдис эргелекчизи), Арапчор ОКСУР (киддис эргелекчизи).

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91; харыысалгалыг секретарь 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый —3-36-82; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-34-17; очулга — 3-34-39; 3-34-93; ачгыа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16; чарлалдар киддизи — 3-34-39

корр сч. 700161629, МФО 049304729, ИНН—1701008465.

Солун неделяда 3 катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тиражы 5043. Чагыг № 334.



Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чеписектериниң галазы-биле хоойлужулгазының чагыдылгазынга «контроль» болгаш бүрүткелиин Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т 00007

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының болалдары редакцияның туружу-биле дуушпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыылаар